

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MƏRYƏM UMUD qızı ƏMRAHLI

**FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK ÜSLUBİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)**

HSM-060201- Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Dosent Əqidə Fətullaq qızı Axundova

BAKI-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ÜMUMİ STRUKTURU, ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	8-32
1.1. Frazеологi birləşmənin yaranması, formalaşması və mahiyyəti.....	8-14
1.2. Frazеологi birləşmələrin semantik strukturu və mənə xüsusiyyətləri.....	14-24
1.3. Frazеологi birləşmələrin funksional üslublarda işlənmə xüsusiyyəti.....	24-32
II FƏSİL.İLYAS ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI.....	33-58
2.1. İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin frazeoloji dili.....	33-44
2.2. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında ibarə və idiomların işlənmə üslubu.	44-51
2.3.2.3. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri.....	52-58
NƏTİCƏ	59-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	63-67

GİRİŞ

Ədəbi dilin inkişafı üçün bədii ədəbiyyat həmişə xüsusi rol oynamışdır. Əsərlərin linqvistik təhlil olunub araşdırılması daim əsas məsələlərdən biri olmuş və həmişə aktual olaraq qalmışdır. Bədii əsərlər tədqiq edilib təhlil olunarkən yazıçının üslubi xüsusiyyətləri dil qanunlarına uyğun olaraq aparılır. Linqvistika ilə bədii ədəbiyyat daima qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Dilçilikdə olan üslublar bədii ədəbiyyatın əsasını təşkil edir, əsərlərdə xüsusi obrazlılıq, ifadəlilik, canlılıq yaradır.

Bədii əsərlərin linqvistik baxımından təhlili və tədqiqi həmişə aktual məsələlərdən biridir. Çünki bədii əsərlərin hər biri dilçilik üçün bədii mətn rolunda çıxış edir və bu mətndə olan üslublar, obrazların dili, yazıçının istifadə etdiyi müxtəlif leksik vahidlərin araşdırılması mühüm məsələlərdir və bunların hər biri linqvistik hadisələrdir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatında İlyas Əfəndiyevin əsərləri də bu cəhətdən ön plandadır. Azərbaycan xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin dili xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və ən gözəl nümunələrdən biridir. İ.Əfəndiyevin istər dram, istərsə də nəsr əsərləri zəngin, geniş dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və bunların hər birinin elmi-nəzəri cəhətdən təhlil etmək vacibdir. Buna görə də yazıçının üslubu daima öz fərdiliyi, fərqliliyi ilə milli ədəbiyyatımızda geniş yer tutmuşdur. Çünki İ.Əfəndiyevin milli ədəbiyyatda zəngin və eyni zamanda rəngarəng dil xüsusiyyətinə məxsus olan yazıçılardandır.

Yazıçının əsərlərini həm dil, həm dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, həm də cəmiyyətin sosial-psixoloji baxımından araşdırılması məqsədə uyğundur.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında aktual edən səbəblərdən biri də onun xalq danışığı üslubuna yaxın olmasıdır. Yazıçı obrazların dilində bu üslubdan geniş,

əhatəli şəkildə istifadə etmişdir. Bu da yazıçının üslub dilinə xüsusi bir xəlqilik gətirmişdir ki, eyni zamanda İ.Əfəndiyevin yaradıcılığının fərdiliyini göstərir.

Yazıçının xalq danışığı üslubundan istifadə etməsi yaradıcılığında frazeoloji vahidlərin istifadə etməsi deməkdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçının yaradıcılığında mühüm rol tutur və qırmızı xətt kimi keçir. İlyas Əfəndiyev novator yazıçı və dramaturq olduğu üçün istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələrdə bəzən dəyişiklik etmiş, bəzən obrazın dilinə, bəzən əsərin üslubuna uyğunlaşdırmış, bəzən məişət üslubunda vermiş, bəzən də mövcud şəraitdən asılı olaraq frazeoloji birləşmələri müəyyən şivədə istifadə etmişdir. Eyni zamanda yazıçı frazeoloji vahidləri ustalıqla müxtəlif hadisələrlə bağlayıb, əsərin emosionallığını, bəzən gərginliyini, bəzən psixoloji situasiyanın gətirdiyi hissləri də bu vasitə ilə daha da qüvvətləndirmişdir. Beləliklə yazıçı frazeoloji birləşmələrdən tək-cə leksik vahid kimi yox, bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

İlyas Əfəndiyevin əsərlərində olan frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik üslubi çərçivəsi mövcuddur. Hətta yazıçı frazeoloji birləşmələrdən ibarət olan atalar sözləri, aforizmlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələr hadisələrə xüsusi subyektiv şərh verir. Hətta dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə toxunacaq qədər unikal səviyyədə işlətmişdir. O, o qədər incə şəkildə frazeoloji birləşmələri istifadə etmişdir ki, obrazları, onların dilini fərdiləşdirmiş, xüsusi tipikləşdirmə yaratmışdır. Çünki frazeoloji birləşmənin əsas xüsusiyyətləri ifadəni dolandıra-dolandıra deyil də, birmənalı şəkildə ifadə etməkdir. Yazıçı frazeoloji birləşməni tənqid məqsədi ilə belə istifadə etsə, xüsusi estetika ilə, xüsusi məcazlıq istifadə etmişdir.

Bütün bunların hamısının nəticəsində frazeoloji birləşmələr bu xüsusiyyətləri yaradır. Yazıçının bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi frazeoloji birləşmələri seçməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Bədii mətnlərdə frazeoloji birləşmələr müəyyən təkrarın edilməsinin qarşısını alır. Bu da əsərə xüsusi üslubi estatika qatır.
- Frazeoloji birləşmələr sayəsində oxşarlıqlar, ziddiyyətlər, dəyişmələr, köçürmə kimi hadisələr daha aydın, daha tam şəkildə aparıla bilər. Çünki frazeoloji birləşmələrin özəyində də bu xüsusiyyətlər vardır və yazıçının bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi frazeoloji vahidləri seçməsi təsadüfi hadisə deyil.
- Frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə yaradılan bədii təsvir və ifadə vasitələri oxucuda həyəcani emosionallıq yaradır. Bu da əsərin daha oxunaqlı, daha anlaşılın edilməsinə xüsusi təsir göstərir. Bu təsirin nəticəsidir ki, yazıçı bir çox bədii təsvir vasitələrini frazeologizmlərin köməyi ilə yaradır.
- Sabit söz birləşmələrin köməyi ilə yaradılmış bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi dialoqlarda obrazların dilini fərqləndirir, tipikləşdirir.
- Təkcə dialoqlarda deyil, eyni zamanda monoloqların dilində də bədii təsvir və ifadə vasitələri mövcuddur ki, bunların bir çoxu frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə yaradılmışdır.

Mövzunun obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı İlyas Əfəndiyevin müxtəlif mövzularda yazılmış əsərlərini təhlil edib, ordakı frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətini araşdırmaqdır. Tədqiqatın predmeti isə yazıçının əsərlərində olan frazeoloji birləşmələrinin üslubi-semantik xüsusiyyətidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu dissertasiya işində əsas məqsəd İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında olan frazeoloji birləşmələri kompleks şəkildə araşdırmaq, yazıçının buna nəzərən fərdi üslubunun xarakteristikasını müəyyənləşdirmək və bunları üslubi-semantik xüsusiyyəti adı altında birləşdirməkdir. Bu məqsədlərin nəticəsi olaraq müəyyən vəzifələr yaranır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- İstifadə olunan mənbələr əsasında ədibin yaradıcılığında istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin üslubunu aşkar etmək, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq məharətini göstərmək.
- Onun yaradıcılığının frazeoloji cəhətdən novatorluğunu üzə çıxarmaq.
- İlyas Əfəndiyevin əsərlərində olan obrazların, dialoqların nitq xüsusiyyətini araşdırıb, frazeoloji birləşmələri tapıb, üslubunu müəyyənləşdirmək.
- İlyas Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin üslubi rolunu təyin etmək, onların bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi işlənməsini müəyyən etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin yeniliyi bundan ibarətdir ki, İlyas Əfəndiyevin əsərləri linqvistik cəhətdən tədqiq edilmiş, yaradıcılığında olan frazeoloji birləşmələr sistemli bir şəkildə araşdırılmış, tədqiq edilmişdir. Bundan əlavə frazeologizmin yaranmasına, mahiyyətinə geniş şəkildə şərh verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti və praktik əhəmiyyəti. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamış, ona istiqamət verən əsas yazıçılardan biri olmuşdur. Dissertasiyada əsas məsələ frazeoloji birləşmələrin dramaturqun yaradıcılığında strukturunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat işi frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətini araşdıran tələbələr və tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli mənbə ola bilər.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri bazası ilkin olaraq frazeoloji birləşmələr aid olan mənbələr, xarici ədəbiyyat, internet resursları təşkil edir. Daha sonra isə bu bazanı İlyas Əfəndiyevin əsərləri davam etdirir. Eyni zamanda frazeoloji lüğətlərdən də istifadə olunmuşdur.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dünya dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmin adı Ş.Balli ilə bağlı olmuşdur. O ilkin olaraq frazeoloji birləşmələrin rüşeymlərini göstərmiş, onun haqda şərh vermişdir. Daha sonra fransız alim F.d.Sössür də müəyyən qədər frazeologizmin yaranması, inkişafı haqqında müəyyən dərəcədə əsaslı fikirlər qeyd etmişdir.

Azərbaycan linqvistik ədəbiyyatında frazeologizmin adı B,Çobanzadə ilə bağlıdır. O frazeologizmi “idiomatik ifadələr” adı altında qeyd etmiş, bir növ müəyyən təhlillər aparmışdır. Daha sonra M.Hüseynzadə, S. Cəfərov, B.Xəlilov, H.Həsənov, M.T.Tağıyev kimi dilçi alimlər isə frazeologizmi daha dərinlən öyrənib, ona geniş şəkildə şərh vermişdir.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığının dili isə dilçilər üçün maraqlı, aktual məsələlərdən olmuşdur. İlyas Əfəndiyevin üslub dili müəyyən dərəcədə araşdırılmış, tədqiq olunmuşdur. Sözsüz ki, bu araşdırmalar edilərkən yaradıcılığında olan frazeologizmlərə də toxunulmuşdur.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar.

- Bədii əsərlərin xüsusi təhlili zamanı obrazların dilində olan frazeoloji vahidlərin işlənmə dərəcəsini xüsusi diqqətdə saxlamaq, onların əhəmiyyətini göstərməkdir. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrin xüsusi rolunu vurğulamaqdır.
- İlyas Əfəndiyevin əsərlərində bədii dilin zənginliyini, xalq danışığı üslubuna yaxın olmasını, obrazların dilinin sadəliyini diqqət mərkəzində saxlamaqdır.
- Frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun bədii mətnlərdə yaratdığı üslubi çalarlarına diqqət yetirməkdir.

Tədqiqat işinin aqrobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bir məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil , nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər iki fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəsildə frazeologizmin yaranması, onun inkişafı, eyni zamanda funksional üslublarda işlənmə dərəcəsi araşdırılmışdır.

İkinci fəsildə isə İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında olan frazeoloji vahidlərin semantik-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmış, nümunələrlə göstərilmişdir.

I FƏSİL

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ÜMUMİ STRUKTURU, ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

I FƏSİL

1.1. Frazeoloji birləşmənin yaranması, formalaşması və mahiyyəti

Linqvistikanın ən yeni sahələrindən biri də frazeologiyadır. Bu səbəbə əsasən bu yeni sahədə mübahisələr mövcuddur. Frazeologiya bir müddət dilçilik elminin ayrı bölməsi kimi araşdırılmamış, tədqiq olunmamış, sadəcə leksikanın daxilində öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Frazeoloji birləşmələr demək olar ki, bir çox dilçi alimlər tərəfindən eyni qəbul edilib araşdırılmış, eyni məna verilmişdir. Lakin fikirlərin eyni və ya oxşar olmasına baxmayaraq, frazeoloji birləşmələrinin vahidləri sadə olmayan dil prosesidir və onların əmələ gəlməsi daima mübahisəli məsələ olmuş və tam aydınlanmamışdır. Buna görə də, dilçi alimlər frazeoloji birləşmələrə fərqli aspektdən yanaşmışlar. Bir qrup alimlərin fikri bu yöndədir ki, frazeoloji birləşmələrdə əsas məsələ onları bir bütöv kimi deyil, komponentlərinin ifadə vasitələrini araşdırmaqdır. Digər qrup alimlərin fikri isə bu komponentlərin ifadə vasitələrinin yox onların daxilindəki qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi üstün tutulmalıdır.

Bu fikirlərdən əlavə olaraq, frazeoloji birləşmələrin tədqiqat obyektinə də fərqli dilçi alimlərin, fərqli yanaşmaları mövcuddur. Bu fikirlərdə də ziddiyyətli iki fikir mövcuddur. Ə.Dəmirçizadə, M.Mirzəliyev, R.Həsənov, kimi dilçi alimlərin fikri bundan ibarətdir ki, bütün dillərdə olan sözlərin birləşməsi, yəni, dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələri frazeoloji vahiddir. Bu alimlər frazeoloji birləşmələrin obyektinə dar mənada yanaşırlar, onlar eyni zamanda, ibarələri, müxtəlif hikmətli sözləri, atalar sözlərini də frazeologizmin bir hissəsi kimi qəbul

edir və onun tədqiqat obyektini kimi yanaşırlar. Bu qrup alimlərə zidd olaraq digər qrup alimlər bu məsələyə, yəni, tədqiqat obyektinə tamamilə fərqli aspektdən araşdırırlar. Bu tip dilçi alimlərin fikrinə görə dildə hazır olan bütün söz birləşmələri tədqiqat obyektini ola bilməz. Frazeoloji birləşmələrinin vahidləri arasında müəyyən məna bağlılığı olmalı, dil vahidlərinə bərabər olmalı, eyni zamanda komponentlərin vahidləri parçalanmamalıdır. H. Bayramov, M. T. Tağıyev kimi alimləri nümunə kimi göstərmək olar.

Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyayı tam olaraq tədqiq edən, görkəmli alim H. Bayramov V. V. Vinogradovun frazeoloji vahidlərin etdiyi bölgüsünə istinad olaraq frazeoloji birləşmələri müəyyən bölgüyə uyğun olaraq təsnif etmiş və onlara tərif vermişdir: “Frazeoloji vahid dilin inkişaf tarixinin ən son mərhələsində söz birləşmələrinin tam və sabit kombinasiyasıdır; ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki leksik səviyyədə sözün qəti olaraq müəyyən olmuş birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modelləri əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qanunauyğunlaqlara əsasən formalaşmışdır” [3, s. 91].

Bu sahədə H. Bayramov kimi dəyərli dilçi alim M. T. Tağıyevin də müstəsna rolu olmuşdur. 1966-cı ildə alimin çap olunmuş “Глагольная фразеология современного русского языка” monoqrafiyası Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologizmin yeni başlanğıc nöqtəsi olmuş və onun təşəkkülü üçün böyük rol oynamışdır. “Məsələ frazeoloji vahidlərin digər dil vahidləri münasibətindədir. “ [36, s. 11]. Bu fikirdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologizmlər ayrı linqvistik vahid deyil, o müəyyən məna ifadə edir, müəyyən suala cavab verib cümlə üzvü kimi çıxış edir və cümlədə digər nitq üzvləri ilə sintaktik əlaqədə olur. Bu da frazeoloji birləşmələrin öz unikallığını sübut edir və frazeoloji birləşmələr dildə vahid komponent şəklində çıxış edir. “Frazeologizmlərə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, məncə bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr uyğundur” [19, s. 210].

Dünya dilçiliyində də frazeologizmlər xüsusi diqqəti cəlb edir. Bu sahənin əsasının qoyulması fransız alim Ş. Ballinin adı ilə bağlıdır. Ş. Ballinin frazeologizm

haqqında fikirləri sonradan bir çox ölkələrin dilçilik tarixinə, xüsusilə də , rus dilçilik məktəbinə xüsusi təsiri olmuşdur.

Rus dilçilik məktəbində H.Bayramovun da fikirlərinə istinad etdiyi, frazeologizmin leksikanın tərkibində deyil də, ayrılıqda böyük bir dilçilik bölməsi kimi öyrənilməsinə səbəb olan V.V.Vinoqradovun bu sahədə çox ciddi rolu və əməyi olmuşdur. Vinqradov frazeoloji vahidləri 3 tipə ayırmış və qeyd etdiyimiz kimi H.Bayramov da bu təsnifata uyğun tədqiqatlar aparmışdır. : “Akademik V.V.Vinoqradovun konsepsiyası “bölünməz birləşmələr” nəzəriyyəsinin inşafında xüsusi bir mərhələ, rus dilçiyilində isə ona qədər edilənlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərhələdir. Həmin konsepsiyanın əsas nəzəriyyəsi bundan ibarətdir ki, onun sayəsində frazeoloji vahidlər artıq əsaslandırılmış, məhz xüsusi semantik özünəməxsusluğa olan leksik komplekslər kimi müəyyənlik kəsb etmişdir” [29, s. 5] bu fikirləri V.V.Vinoqradov haqqında N.N.Amasova söyləmişdir.

V.V.Vinoqradovdan əlavə N.M.Şanskiyin də frazeologizmdə böyük rolu olmuşdur lakin o frazeoloji vahidləri 3 tipə yox 4 tipə bölmüşdür. “1. frazeoloji birləşmələr;

2. frazeoloji vahidlər ;

3. frazeoloji birikmələr;

4. frazeoloji ifadələr” [38, s. 117].

Bu fikirlərdən başqa biz semiosologiyanın banisi Ferdinand de Sössürün də əsərlərin də frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik. “Biz hər şeydən əvvəl külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, ümumilikdə bu məqbul sayılır... Bu söz birləşmələrinin daşdığı məna bütövlükdə komponentlərinin mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr nitq prosesində nitq prosesində

düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur” [34, s. 122]. F.Sössür frazeoloji birləşmələri təsbit etmiş, onların işlənmə məqamını, digər üzvlərdən fərqləndirməyi bacarmışdır. Bununla da demək olar ki, bir növ frazeologizm üçün zəmin yaratmışdır, ona tərif vermişdir. Lakin müəllifin bu fikirlər tam da olaraq frazeologizmi əhatə etmir və müqayisədə bir növ daha bəsit qalır. Buna görə frazeologizmin adı birbaşa olaraq Ş.Ballini adı ilə bağlı olmaqda qalır və müasir dövrdə frazeologizmin bu qədər inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Bir digər mübahisəli məsələ daha öncə qeyd olunduğu kimi atalar sözləri və bu kimi söz birləşmələrinin frazeologizmdə yeridir. Frazeoloji birləşmələr məcazi mənada olub, qəlibləşmiş söz birləşməsi olduğunu nəzərə alsaq, bəzi hikmətli sözləri aforizmləri də bu qrupa aid etmək olar. H.Bayramovun da bu yöndə fikri mövcuddur. “Komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənaca sözə, söz birləşməsinə, cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub, ənənəyə görə bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyaları frazeologizm adlandırmışdır” [3 , s. 27].

Atalar sözləri, hikmətli sözlər, məsəllər bir ad olaraq “idiom” adlanır və frazeologizmdə də öz xüsusi rolu mövcuddur. Görkəmli türkoloq B.Çobanzadə də “idiotizm” adlandırmışdır. İlk dəfə olaraq bu terminə B.Çobanzadə və F.Ağzadənin 1929-cu ildə yazdığı “Türk qrammeri” kitabında rast gəlinir. Bu termin yeni sahə sayılan frazeologizmin ilk addımları sayıla bilər. Ümumiyyətlə bu fikirlər dilçilik tarixində inqilab səviyyəsində olan fikirlərdir və bu sahə üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Buludxan Xəlilov isə frazeoloji bu atalar sözlərini, hikmətli sözləri “ibarə” adı altında adlandırmış və onlara bütövlükdə belə şərh verib qruplaşdırmışdır:

- Atalar sözləri, eləcə də məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işləndiklərindən az qala frazeolo vahidlərə

bənzəyirlər. Lakin frazeoloji vahidlərdən fərqlənərək, onlar cümlə quruluşlu olurlar. Cümlə quruluşlu atalar sözləri və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edir.

- Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəslə vermək üçün işlədilir. Bəzən atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yoxdur. Çünki atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclüdür.

- Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi mənə və quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səviyyəsində olmuşdur. Ona görə də dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində bunların rolu böyükdür...”

[23, s. 272]

Göründüyü kimi Buludxan Xəlilov atalar sözlərini tam olaraq frazeoloji birləşmə adlandırmır, sadəcə onları frazeologizmin bir parçası kimi qəbul edir və qeyd kimi əlavə edir: “Atalar sözlərinin bir qismi frazeoloji vahidləri zənginləşdirdiyi kimi, bəzi frazeoloji vahidləri də atalar sözlərini zənginləşdirir. Məsələn: “əmələ gəlmək” frazeoloji vahidi əsasında “Elm pul ilə yox, çalışmaqla əmələ gələr” atalar sözü formalaşmışdır” (23, s. 273) Beləliklə B.Xəlilov atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji birləşmə kimi tam da qəbul etməsə də, onların qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etmişdir.

H.Həsənov da B.Xəlilov kimi atalar sözləri və məsəlləri tam frazeoloji vahid kimi qəbul etmir, o da eynən sadəcə qəlibləşmiş forma olduğu üçün frazeoloji birləşmələrə yaxın olduğunu, bəzi atalar sözlərində məcazi mənə olduğunu qeyd etmişdir. Buna görə H.Həsənov atalar sözü və məsəlləri 2 qrupa bölmüşdür:

- “ Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər;
- Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər.” [17, s. 346]

Kommunikativ funksiyalı atalar sözləri və məsəllər ümumi olaraq frazeologizmlə əlaqəsi yoxdur. Bu tip atalar sözü və məsəllərdə tam olaraq predikativlik

xüsusiyyəti olub, cümlə strukturu kimidir. Məsələn: “ Axtaran tapar; Yol böyüyün, su kiçiyindir; Yeməmişən qaz ətini, bilmirsən ləzzətini; İlanın ağına da lənət, qarasına da və s.”

Kommunikativ funksiyalı atalar sözləri və məsəllərin əksinə nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər strukturuna görə frazeologizmlərlə demək olar ki, eynidir. H.Həsənov bunu belə nəticələndirir. “ Deməli, frazeologizmlərə atalar sözü və məsəllər olur ki, leksik tərkibləri daimidir, bütöv mənə ifadə edir, nominativ səciyyəlidir, cümlələrin tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi çıxış edir.” [17, s.346]

Frazeoloji birləşmələrin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri də başqa dilə birbaşa tərcümə olunmur və başqa dildən bir başqa dilə keçid edə bilmir. Məsələn “ cin atına minmək, acığını tökmək, malı mala qatmaq” tipli frazeoloji birləşmələri bir digər dilə hərfi şəkildə tərcümə etmək mümkün deyil. Ən yaxşı halda bu tip birləşmələrin sinonimini, mənasına uyğun söz birləşməsini istifadə etmək olar. Elə bu səbəblər görə də frazeoloji birləşmələr ayrılmaz, vahid komponent adlandırılır. Çünki ayrılıqda bu sözlər birgə ifadə etdiyi mənanı daşımır.

Özlüyün heç də sadə olmayan frazeoloji birləşmələr təkcə öz komponentlərinə görə yox eyni zamanda öz daşdığı mənasına görə, sintaktik və semantik mənasına görə rəngarəngliyini göstərir. Buna görə frazeoloji birləşmələrin müəyyən tipləri mövcuddur və həmin tiplərin də özünə məxsus xarakteristikası mövcuddur. Bu səbəbdən bu tiplərin araşdırılması və öyrənilməsi tələb olunur.

1.2. Frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu və mənə xüsusiyyətləri.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan hər bir komponentin ayrılıqda öz leksik mənası mövcuddur ki, bunun hesabında frazeoloji vahidlərin ümumi strukturunu araşdırmaq mümkündür. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji birləşmələr hər bir dildə

qəlibləşmiş şəkildə olur. Bunun üçün bu vahidlərin hər birinin xüsusi mənası və müəyyən strukturu mövcuddur.

Buludxan Xəlilov frazeoloji birləşmələrin məna növlərindən danışarkən, onları 4 yerə bölmüşdür:

- “Omonim frazeoloji vahidlər
- Sinonim frazeoloji vahidlər
- Antonim frazeoloji vahidlər
- Çoxmənalı frazeoloji vahidlər” [23, s. 277]

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi leksik vahidlərin omonimliyi ilə həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri mövcuddur. İlk olaraq fərq ondan ibarətdir ki, sözlərin omonimliyində sadəcə bir söz istifadə olunur və onun omonim mənalari verilir. Lakin frazeoloji birləşmələr iki bəzən də üç sözdən ibarət olduğu üçün burada məsələ biraz daha qəlizdir. “ Məsələn: söz vermək omonim frazeoloji vahidi danışmasına icazə vermək, razılaşmaq mənasında işlənir, yaxud əl qaldırmaq omonim frazeoloji vahidi – səs vermək, döymək omonim mənasını bildirir. [23, s. 277] Bu iki nümunədə hər bir ifadə məcazi mənada işlənib, həqiqi mənada mənası verilmişdir. Lakin bir ifadənin həm məcazi, həm də həqiqi mənası olan frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Misal olaraq “yola düşdü” frazeoloji birləşməsini nümunə kimi göstərmək olar. Qatar yola düşdü cümləsində yola düşdü ifadəsi məcazi mənada işlənmişdir. Top yola düşdü ifadəsində isə həqiqi mənasında işlənmişdir. Bu iki ifadə də omonim xüsusiyyəti daşıyır.

Omonim frazeoloji birləşmələrin yaranması üçün bir sıra xüsusiyyətlər lazımdır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- Hər bir frazeoloji birləşmənin öz ifadə etdiyi mənadan əlavə digər məna ifadə etməlidir. “Gənc anasının qollarında can verdi. O göz yaşları ilə torpağa can verdi.” Bu iki cümlədə “can verdi” ifadələri tamami iki fərqli mənada verilmişdir

- Frazeoloji birləşmələrinin yalnız bir komponenti omonim kimi işlənir. Məsələn, baş vermək, baş çəkmək ifadələrini misal olaraq göstərmək olar. Baş vermək hər hansı bir hadisənin olması mənasında işlədilir. Baş çəkmək isə bir yerə ziyarət etmək kimi istifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi isə frazeoloji birləşmələrin omonimliyindən bir qədər fərqlənir. Çünki, frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi ilə sözlərin sinonimliyi bir-birinə bir qədər yaxındır.

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyini yaratmaq üçün də bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur:

- Komponentlərin yalnız birini sinonimi ilə əvəz edib, lakin onun ümumi mənasına xələl yetirməmək. “Baş-başa gəlmək – kəllə-kəlləyə gəlmək, ürəyini açmaq – qəlbini açmaq və s. [23, s. 279]

Burada baş sözü sinonimi olan kəllə sözü ilə əvəzlənmişdir. Lakin ifadə öz mənasını saxlamışdır. Hər iki ifadə qarşı-qarşıya gəlmək mənasında işlədilir.

- Tərkibindəki komponentlərin birini ona yaxın olmayan sözlərlə əvəzləmək. “qoyunu qurda tapşırmaq – quzunu qurda tapşırmaq, boşqab dibi yalamaq – qazan dibi yalamaq, ağzı qatıq kəsmək – ağzı pendir kəsmək və s. [23, s.279]

- Birinci sözə dəyməməklə digərlərini başqa sözlə ifadə etmək. “dilə-dişə düşmək – dilə-ağıza düşmək, baş beynini aparmaq – baş-qulağını aparmaq və s. [23, s. 279]

- Həm şəkilçi, həm də sözləri dəyişməklə yeni frazeoloji birləşmələr yaratmaq. “abırdan salmaq – abırını ətəyinə bükmək, əli boşa çıxmaq - əli boşda qalmaq və s. [23, s. 279]

Antonim xüsusiyyəti olan frazeoloji birləşmələr tamamilə bir-birinin ziddi olan ifadələrdir. Frazeoloji birləşmələr də eyni ilə leksik vahidlər kimidir. Bu ifadələrin də yaranması üçün xüsusiyyətlər var ki, onlar da aşağıdakılardır:

- Tərkibində olan sözlərin ilk tərəfi zidd, digər tərəfi eyni olan frazeoloji birləşmələr: “xoşbəxt olmaq – bədbəxt olmaq, şirin dil – acı dil, acığı gəlmək – xoşu gəlmək və s. [23, səh 280]
- Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətin əksi olaraq, birinci sözün eyni, digər leksik vahidin ziddiyyətli olması ilə yaranan frazeoloji birləşmələr. “dili acı – dili şirin, gözü ac – gözü tox, üzü ağ olmaq – üzü qara olmaq, məsləhət almaq – məsləhət vermək, söz almaq – söz vermək və s. [23, s. 280]
- Komponentlərinin hər ikisi zidd olan frazeoloji birləşmələr. “ başını bağlamaq – ayağını açmaq, xoşu gəlmək – zəhləsi getmək, kefini açmaq – qanını qaraltmaq, dayaq durmaq – dalından qaçmaq və s. [23, s. 280]

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı tərkibindəki leksik vahidlərin çoxmənalılığı kimi qiymətləndirilir. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi ilə çoxmənalılığı bir-birinə oxşar olsa da, fərqli xüsusiyyətləri vardır. Fərq bundan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələrin yaratdığı törəmə mənə ilkin mənaya yaxın olur. “Məsələn: Can almaq frazeoloji vahidinin çoxmənalıları bundan ibarətdir: dini mənada öldürmək, həqiqi mənada öldürmək, cəzalandırmaq, bir işi görüb başa çatdırmaq, gözəlliyi ilə diqqəti cəlb etmək, valeh etmək mənalarında. Bənd olmaq frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: bir işdən yapışmaq, ilişmək, bağlanmaq. Qulaq asmaq frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: dinləmək, yoxlamaq, xəbər bilmək, sözə baxmaq, fikir vermək. Azad olmaq frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: azadlıq əldə etmək, boşalmaq, arzu etmədiyi bir işdən can qurtarmaq, xilas olmaq, doğmaq, işi qurtarmaq” [23, s. 280]

Frazeoloji birləşmələrin strukturu dedikdə onun komponentləri nəzərdə tutulur. Komponentləri nəzərə aldıqda frazeoloji birləşmələr iki qrupa bölünür.

- İsmi frazeoloji birləşmələr əsasən isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feili sifət, feili bağlama, məsdər nəzərdə tutulur. “Bu tip frazeologizmlər qeyri-feili frazeologizmlər də adlandırılır” [23, s. 281]

- Əsas tərəfi feil olan, məcazi mənada işlənən birləşmələr feili frazeoloji birləşmələr adlanır.

Həsret Həsənov da frazeoloji birləşmələrin strukturu haqqında müəyyən fikirlər bildirmişdir. “Frazeologizmlər strukturca birləşmə (əsas qismi) və cümlə xarakterlidir. Bu cəhətdən frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) sözün mənə ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər, 2) mənasına görə cümləyə bərabər frazeologizmlər. Birinci qrupa aid olan frazeologizmlər nominativ frazeologizmlər də adlandırılır. Nominativ frazeologizmləri tərkib üzvlərinin biri-biri ilə bağlılığına və işlədilməsinə görə iki qismə bölmək olar. 1) sabit səciyyəli frazeologizmlər, 2) keçid səciyyəli frazeologizmlər. [17, s. 358-359]

Sabit səciyyəli frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri tamamilə öz mənasını itirir, bütövlükdə bir mənə ifadə edir. Bu tip söz birləşmələrinin komponentlərini digər bir leksik vahidlə əvəz etmək, dəyişmək, yeni söz əlavə etmək mümkün olmur. Bu tip birləşmələrdə ilkin tərəf dəyişmir, ikinci tərəf isə dəyişə, qrammatik şəkilçi qəbul edir. Bu sabit frazeoloji vahidləri Səlim Cəfərov idiomların bölgüsünə daxil etmişdir.

“Həqiqi mənəli sözlərin qarşılığı olub, onun məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir” [5, s.89]. İdiomlar ümumi olaraq mürəkkəb leksik vahidlərin birləşməsinə quruluş olaraq yaxın olub, bədii üslub, məişət üslubunda işlənən özünəməxsus xarakteristikası olan birləşmələrdir. İdiomlar daha konkret mənə bildirir ki, onun sinonimi söz birləşməsi ilə deyil, bir leksik vahidlə ifadə etmək mümkündür. Məsələn cin atına minmək - əsəbləşmək, könlünü almaq – barışmaq, qulaq asmaq - dinləmək, yola düşmək – getmək və s.

Nümunələrdən də başa düşülən kimi, idiomlar sadəcə olaraq sözün ifadə etdiyi ilkin mənəni mənəni məcazi mənəni göstərmişdir. “Müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərəkliyinə görə 3 qrupa ayrılır: qovuşma idiomlar; birləşmə idiomlar; uyuşma idiomlar” [5, s.89].

Buludxan Xəlilov isə bu bölgünü buna oxşar və bir qədər fərqli şəkildə qruplaşdırmışdır. “Frazeoloji söz birləşmələri onların əmələ gətirən sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür. 1. Frazeoloji qovuşma, 2. Frazeoloji birlik, 3. Frazeoloji birləşmə “[23, s. 269].

Qovuşma idiomlar və ya frazeoloji qovuşma. Qovuşma idiomların fərqi ondadır ki, onlar leksik mənə olaraq tamamilə məcazi mənada işlədilir. Məsələn, cana gətirmək frazeoloji birləşməsində can sözü tamam başqa, gətirmək sözü isə tamam başqa mənada istifadə olunduğu halda, birlikdə tam fərqli mənada istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə digər fərq ondan ibarətdir ki, frazeoloji qovuşmaları necə və harada istifadə olunduğundan asılı olmayaraq, birinci leksik vahid heç bir şəkilçi şəkilçi qəbul etmir və olduğu kimi qalır. Lakin ikinci leksik vahid qrammatik şəkilçi qəbul edir. Məsələn, bel bağlamaq frazeoloji birləşməsində bel sözü heç bir şəkilçi qəbul etmir. Bu xüsusiyyətinə görə frazeoloji qovuşma ilə sabit səciyyəli frazeoloji birləşmələr eynidir.

Səlim Cəfərovun qovuşma haqqında fikri bundan ibarətdir: “ Qovuşma idiomların nitq hissələrinə mənsubiyyəti, o biri idiomlara nisbətən genişdir. Bunlar şərti olaraq isim, sifət, feil, zərf və nida kimi nitq hissələrinə mənsub ola bilir və müxtəlif qrammatik qaydalar əsasında formalaşır. [5, s.90]

Bu cəhətdən sabit frazeoloji birləşmələrlə idiomlar eyni xarakter daşıyır. Buludxan Xəlilov isə bunu frazeoloji qovuşma adlandırmışdır və tərifini aşağıdakı kimi vermişdir:

“Frazeoloji qovuşma dedikdə, ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənələrindən asılı olmayaraq, bütövlükdə birləşmənin ümumi bir mənəsi olan sabit birləşmə ə başa düşülür. Bu on deməkdir ki, bütün sözlərin öz müstəqil mənələrindən ayrılması nəticəsində əmələ gələn, bölünməz söz birləşmələrinə frazeoloji qovuşma deyilir” [23, s.269-270].

Bütün bu terminlər eyni mənani ifadə edir. Yəni, bu tip frazeoloji birləşmələrdə birinci tərəf heç bir halda dəyişmir, ikinci tərəf isə müəyyən qrammatik şəkilçi qəbul edir. Məsələn: Aysel əsəbdən cin atına minmişdi. Cin atına minmək ifadəsinə keçmiş zaman şəkilçisi, idi hissəciyinin şəkilçiləşmiş variantı əlavə edilmişdir. Onun artıq bu olanlara tab gətirməyə gücü çatmırdı. Bu nümunədə tab gətirmək ifadəsinə yönlük hal şəkilçisi əlavə olunmuşdur.

“Sabit xarakterli frazeologizmləri ifadə etdikləri mənaya görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) mənasi tərkib üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan frazeologizmlər: ələ salmaq, ələ almaq, başa salmaq, əli aşağı düşmək, başı aşağı olmaq və s. 2) mənasi tərkib üzvlərindən birinin mənasi ilə əlaqədar olan frazeologizmlər: göz yummaq, baş bulamaq, baş dolandırmaq, əl qaldırmaq, əl vermək [17, s.359]

Keçid frazeoloji birləşmələr isə sabit səciyyəli frazeoloji birləşmələrdən fərqi ondan ibarətdir ki, sabit səciyyəli frazeoloji birləşmələrdə tamamilə fərqli mənalarda olan leksik vahidlər birləşərək məcazi mənali söz birləşməsi yaradır, keçid xarakterli frazeoloji birləşmələrdə isə söz birləşmələrinin komponentlərinin müəyyən yaxınlığı olur, lakin bunlar hər zaman frazeoloji birləşmələr yaratmır.

“Qan almaq birləşməsi “müalicə” məqsədi ilə damardan qan çıxarmaq mənasında (qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam – C.Məmmədquluzadə) sərbəst birləşmə, “intiqam almaq” mənasında (Mahmudun qanını bəylərdən almasam, Xocacanlıdan getməyəcəyəm – “Qaçaq Nəbi”) frazeologizmdir. [17, s.360]

Nümunədən də görüldüyü kimi bu tip frazeoloji birləşmələr öz mənalarını tam itirmir, olduğu kimi saxlamağı bacarır. Lakin, danılmaz faktdır ki, onların birləşərək yaratdıqları mənalar yalnız kontekst daxilində üzə çıxır və müəyyən mətn daxilindən kənarında tamam fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Amma bu birləşmələrdə hər bir mətnə fərqli, müəyyən mənada işlənilə bilər. Səlim Cəfərov bu tip ifadələri “uyuşma idiomları” adlandırmışdır.

“ Uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnməsi, həm də əlaqələrin dəyişməsi, onlara birləşmə idiomlardan ayırmaq üçün əsas bir xüsusiyyət təşkil edir. [5, s.94]

Buludxan Xəlilov isə bu ifadələri frazeoloji “birləşmə və ya uyuşma” adlandırmışdır.

“Bu qəbildən olan frazeoloji sabit birləşmələrdə birləşmələrin tərkibindəki sözlərdən biri öz mənasında işlənir, qalan hissə isə asılı vəziyyətdə olmaqla yaranır. Belə birləşmələrdə sözün biri o birinə, yəni, müstəqil mənada olana təhkim olunur. Müstəqil mənada olan söz birləşmədə asılı söz olur. Məsələn: Tədbir tökmək, yada düşmək, qayğı çəkmək, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək və s. nümunələrdə birinci sözlər öz mənasında işləyə bilər və əsas tərəfdir. [23, s. 270]

Bundan əlavə bəzi frazeologizmlər vardır ki, onlara predikativ, yəni, cümlə funksiyasını yerinə yetirir. Bu tip frazeologizmlər iki komponentdən ibarət olmur, ən az halda üç, dörd, bəzən də beş leksik vahiddən ibarət ola bilər. Bu tip birləşmələr hətta bəzən mətnə belə bərabər olur. H.Həsənov isə bu tip ifadələri tamamilə fərqli terminlə ifadə etmişdir.

“Cümlə tipli frazeologizmlər kommunikativ funksiya daşıyır. Buna görə də bunlara kommunikativ frazeologizmlər də deyilir. Kommunikativ frazeologizmlər öz forma və məzmununa görə cümləyə bərabərdir, bütöv bir məlumat bildirir. Məsələn: Başıma haranın daşını saldım; Yağışdan çıxıb yağmura düşdük; Adı var, özü yox; Elə bil qurbağa gölünə daş atdın; Qaz vurub qazan doldurmaq lazımdır; Kasa dibi yalayandır; Quyu qapı arasında qalıb; Baş qaşımağa macalım yoxdur; Canına vəlvələ düşdü; Canını oda yaxdı; Tüstün tərəndən çıxsın və s. [17, s. 361]

Nümunələrdən də görüldüyü kimi bu tip frazeoloji birləşmələr ümumi bir mətnin ifadə etdiyi mənanı ifadə edə bilər. Hətta bəziləri əsərlərin, bədii mətnlərin adı olur ki, əsərdəki məzmunu, fikri bildirmək üçün istifadə olunur. Çünki onların mənası daha dərin, daha anlamlı, daha geniş olur. Bu da onların həm bədii, həm də məişət üslubunda işlənilməsinə səbəb olur. Bütün bunların nəticəsində

kommunikativ frazeoloji birləşmələr frazeologizmin daha geniş, daha yayılmış formasıdır.

“Sabit söz birləşmələrinin maraqlı bir qismi ibarələr təşkil edir. İdiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcazi mənada ifadəsi əsas yer tutur. [5, s. 99]

Ümumiyyətlə ibarələr bədii üslubda işlədilir, bədii təsvir və ifadə vasitəsi xüsusiyyətini daşıyır. Beləliklə, ibarələr yazıçının, şairin bədii dilini formalaşdırmağa kömək edən dil hadisəsidir. İbarələrin bir xüsusiyyəti odur ki, onlar xalq danışıq üslubuna yaxındır. Buna görə bədii üslubdan əlavə, məişət üslubuna da yaxındır.

“Öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın, obrazlı olan ifadələrə frazeoloji sabit ifadə və ibarələr deyilir. [23, s. 270-271]

İbarələrin tərkibi quruluşu sadə, anlaşıqlı, başa düşüləndir. Struktur etibarilə ibarələrin idiomlardan fərqi odur ki, tərkibindəki hər iki leksik vahidlər qrammatik şəkilçi qəbul edə bilər, formaca dəyişir. Onların işlənmə məqamı hər iki formada olur. Bunlar ümumi mənasına görə hikmətli sözlərə, məsələlərə, atalar sözlərinə yaxın olur və hətta eyni xüsusiyyəti belə daşıya bilər. İbarələr xüsusiyyətinə görə iki yerə bölünür:

“ İdiomatik ibarələr, predikativ ibarələr.

İdiomatik ibarələr idiomlardan ibarət olub, ən çox canlı danışıq dilində işlədilir: məsələn, nuş can; qədəmin mübarək; mənə aid qulluq; gözün aydın; sən hara, bura hara; xoş gördük; canın sağ olsun və s.

Predikativ ibarələr. Bədii əsərlərdə yazıçılar surətləri səciyyələndirmək məqsədilə çox zaman predikativ ibarələrdən də istifadə edirlər.

Öz quruluş etibarilə predikativ (qeyri-idiomatik) ibarələr cümlə şəklində təşəkkül tapır.” [5, s.100]

İdiom və ibarələrdən əlavə hikmətli sözlər, atalar sözləri, məsəllər də frazeologizmlərin tərkib hissəsi olur. Bəzi dilçi alimlər bu tip ifadələri idiom və yaxud ibarələrin tərkibində verir. Digər dilçi alimlər isə bu tip ifadələri tamamilə frazeologizmin tərkibinə aid olduğunu bildirmir. Onları tamamilə başqa linqvistik ifadə kimi dəyərləndirirlər. Başqa qrup dilçi alimlər isə atalar sözləri və məsəlləri, hikmətli sözləri sərbəst söz birləşməsi adlandırırlar.

Sabit söz birləşmələrinin məcaziliyini, ayrılıqda fərqli mənə ifadə edən leksik vahidlərin birləşərək tamam fərqli mənə ifadə etməsini nəzərə alsaq, eyni hadisələr atalar sözləri və məsəllərdə, hikmətli ifadələrdə də mövcuddur. Bu tip oxşar xüsusiyyətlər onu deməyə əsas verir ki, atalar sözləri və məsəllər, hikməti ifadələr frazeologizmin tərkib hissəsidir və onun daxilində öyrənilir. Sözsüzki, bunların hamısı frazeoloji birləşmələr deyil. Onların yalnız məcazi mənə ifadə edənlərinə frazeoloji birləşmələr deyilir.

Frazeoloji birləşmələr ümumiyyətlə xalq danışığı üslubuna yaxın olduğu üçün frazeologizmin tərkibində atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli ifadələrin olması təbii dil hadisəsidir. Frazeologizmin özəyində təbiilik, sadəlik dayanır. Buna görə o qəliz, anlaşılmayan söz birləşmələri sayılmır. Nəzərə alsaq ki, eyni hadisələr atalar sözləri və məsəllərə, hikmətli ifadələrə də aiddir. O zaman bu ifadələrin frazeologizmin tərkibində olmasına şübhə qalmır.

Atalar sözləri də frazeoloji birləşmələr kimi qəlibləşmiş formada, yəni, dəyişməyən formada olurlar. Bu da onların frazeoloji birləşmələrlə ortaq cəhəti sayıla bilər. Buludxan Xəlilov onu belə adlandırmışdır:

“Atalar sözləri, eləcə də məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni, dildəki frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işləndiklərindən az qala frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər. Lakin frazeoloji vahidlərdən fərqlənərək, onlar cümlə quruluşlu olurlar. Cümlə quruluşlu atalar sözləri və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edir. [23, s.272]

Nə qədər frazeoloji birləşmələrin predikativ xüsusiyyəti olsa da, tam cümlə şəklində tək bir mənanı ifadə edə bilmir və ya müəyyən bir fikri ifadə etməsi üçün əlavə leksik vahidlər lazımdır. H.Həsənov da “kommunikativ frazeologizmlər” [17, s.361] dedik də məhz atalar sözlərini nəzərdə tutur.

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının, frazeoloji birləşmə isə linqvistikanın terminidir. Nə qədər aralarında oxşar xüsusiyyətlər olsa da, ayrı-ayrı elmlərə mənsub olduqları üçün bu xüsusiyyət aralarında əsaslı fərq yaradır.

“Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin çox cəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəsle vermək üçün işlədilir. Bəzən atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yoxdur. Çünki atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclüdür” [23, s.272]

1.3. Frazeoloji birləşmələrin funksional üslublarda işlənmə xüsusiyyəti

Frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyəti maraqlı və bir o qədər aktual məsələlərdəndir. Bu birləşmələrin üslublarda işlənmə xüsusiyyəti özünəxas qanunların nəticəsi kimidir.

Dünya linqvistikasında da bu üslubların işlənmə məsələsi də diqqət mərkəzindədir. A.İ.Şmirnitski ingilis dilində üslubi meyarlara xüsusi nəzər yetirmiş və araşdırmışdır və onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- “ Üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirən idiomlar
- Xüsusi idiomlar [35, s.224-225]

Rus ədəbiyyatında isə bu bölgü başqa cürdür və bu bölgünü N.M.Şanski aparmışdır və iki qrupda bölgü aparmışdır.

“İşlənmə dərəcəsinə və özünəməxsus üslubi əsaslarına görə müasir rus ədəbi dilində frazeoloji ifadələri üç böyük qrupa bölmək olar: üslublararası frazeologiya, danışiq-məişət frazeologiyası və kitab frazeologiyası. Frazeoloji ifadələrin xeyli hissəsi nitqimizin inkişafı prosesində üslublararası frazeoloji vahidlərə çevrilir,

danışıq-məişət frazeologiyası kitab frazeologiyasına intensiv şəkildə yeni-yeni qruplar və modellər meydana çıxır. [35, s.194-195]”

Frazeoloji birləşmələrin funksional üslublarda yerini müəyyənləşdirərkən hansı üslub nə dərəcədə, hansı tezlikdə işlədilməsini də araşdırmaq lazımdır.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyində üslublar haqqında fikir söyləmiş və onları qruplaşdırmış əsas dilçi alimlərdəndir. Onun fikirləri qiymətli və əvəzolunmazdır ki, onlar üslublara xüsusi istiqamət vermişdir. Alimin fikirləri bu yöndədir:

“Bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi yaranır; bunlar da başlıca olaraq aşağıdakı üç üslubun formalaşması üçün əsas təşkil edir:

- Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub
- Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub
- İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub [36, s. 31]

Bu üç üslubdan əlavə linqvistikada publisistik, məişət, epistoliar üslublar da mövcuddur. Frazeoloji birləşmələr də bu üslubların bəzilərində az, bəzilərində çox istifadə olunur. Frazeologizmlərin ən çox istifadə olunduğu üslub, şübhəsiz ki, bədii üslubdur. Bunun da özünəməxsus səbəbləri vardır ki, onlar da aşağıdakılardır:

- Linqvistika və bədii ədəbiyyat hər zaman qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Omonimlər cinaz qafiyə, antonimlər bədii təzad, təyinlər epitet, qoşmalar təşbeh yaratdığı kimi frazeologizmlər də bəzən metafor, bəzən də metonimiya yaradır. Yəni, frazeologizmin bədii ədəbiyyat üçün rolu böyük və əvəzolunmazdır.
- Frazeologizmlər drammatik, epik əsərlərdə obrazların dilini aydınlaşdırmağa kömək edən əsas vasitələrdəndir. Frazeoloji birləşmələr əsərin məzmununu aydınlaşdırmağa, yazıçının bildirmək istədiyi fikri ifadə etməyə kömək edir.

- Frazeoloji birləşmələrin bir qolu da atalar sözləri, məsəllər, hikmətli ifadələrdir. Bu birləşmələr də bədii ədəbiyyatın janrlarıdır. Yəni, frazeologizmlər dilçiliyin termini olduğu halda, birbaşa ədəbiyyatın janrlarına da böyük təsir qüvvəsi də vardır.
- Frazeologizmlər bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi lirik əsərlərdə geniş istifadə olunur. Deməli, frazeoloji birləşmələr təkcə nəsr əsərlərində deyil, nəzm əsərlərində də müəyyən rolu vardır ki, bu da şairin üslubunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.
- Frazeoloji birləşmələr xalq danışiq üslubuna yaxın ifadələrdir. Eyni fikirlər bədii ədəbiyyata da aiddir. Xüsusilə obrazların dilində biz xalq danışiq üslubunun çalarlarına rast gəlirik ki, bu da yazıçının ustalığını göstərir. Hətta bəzən yazıçılar frazeoloji birləşmələri personajların dilinə uyğunlaşdıraraq, müəyyən şivələrə xas dəyişdirilir ki, bu da frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanlarının genişliyinə bir daha sübutdur.

Bütün bu səbəblər frazeologizmlə bədii üslubun nə dərəcədə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmasının göstəricisidir.

Frazeoloji birləşmələr əsərlərə müəyyən canlılıq, ekspressivlik, zənginlik gətirir. “Söz üslubi cəhətdən ya neytral, ya da müəyyən çalara malik olub təsirli ifadə vasitəsi kimi işlədilə bilər. Lakin frazeoloji vahidlər adətən başdan-başa obrazlı vahidlərdir. Dildə bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış etmək frazeologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. [12, s.40]

Ümumiyyətlə frazeoloji birləşmələr sırf vizual görünüş, söz yığını üçün deyil, onun mahiyyətini aydınlaşdırmaq, fikrin mənbəyini daha dəqiq, aydın ifadə etmək üçün istifadə olunur. Demək olar ki, bütün milli yazıçıların, şairlərin dilində az-çox frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunmuşdur. Çünki frazeoloji birləşmələr xalq dilinin bədii təzahürüdür və bu təzahürdən bütün ədiblər faydalanmışdır.

Əzizim hər ayından
El yatmaza harayından
Gündə bir kərpic düşür
Ömrümün sarayından.

Bu bayatıda “kərpic düşür ömrümün sarayından” ifadəsində “ kərpic düşür” frazeoloji birləşmədir. Eyni zamanda həqiqi mənada da istifadə oluna bilən sərbəst söz birləşməsi də hesab olunur. Məsələn; Ev tikiləndə kərpic düşdü. Bu cümlədə həqiqi mənada istifadə olunmuş “ kərpic düşdü” birləşməsidir. Bayatıda isə həqiqi mənəsindən uzaqda, yəni, ömrümdən bir gün daha getdi mənəsində istifadə olunmuşdur. Bu da bayatıya xüsusi ifadəlilik qatmış, dilini daha da sadələşdirmişdir.

Bayatı kimi atalar sözlərində də frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik. Məsələn: “Qorxan gözə çöp düşər” nümunəsində çöp düşmək ifadəsi ; “Su hərşeyi təmizləyər, üz qaralığından başqa” üz qaralığı ifadəsi məcazi mənə daşıyıb, frazeoloji birləşmədir.

Frazeoloji birləşmələrin dilçilik ədəbiyyatında rolu olduğu kimi bədii ədəbiyyatda da öz rolu mövcuddur. Frazeoloji birləşmələrin potensial bacarığı o qədər genişdir ki, həm şifahi, həm yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə olunmuşdur. Çünki sabit söz birləşmələrinin emosionallığına, ekspressivliyinə görə istifadə etmək daha rahat və əlverişlidir.

Eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının birbaşa yazılı ədəbiyyata təsiri olur. Yəni şifahi xalq ədəbiyyatında olan frazeoloji birləşmələri biz yazılı ədəbiyyatda da rast gələ bilərik:

Atalar sözləri öyüddür bizə
Yüz illər, min illər deyiləcəkdir.
“Elə yaxşılığı sən at dənizə”
Balıq bilməsə də xalq biləcəkdir.

Xalqımdır, elimdir xalığım mənim

Onun dostlarına dost demişəm mən

Onun düşmənidir mənim düşmənim. [Bəxtiyar Vahabzadə]

Şeir nümunəsində “Elə yaxşılığı sən at dənizə, balıq bilməsə də xaliq biləcək” atalar sözü işlənmişdir.

Ümumi olaraq, frazeologizmlərin bədii ədəbiyyatda işlədilməsi həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda rast gəlinir. Kommunikativ frazeologizmlər, yəni, atalar sözləri və məsələlərində bədii mətnə işlədilməsinə çox rast gəlinir ki, bu da ədiblərin öz milli kimliyinə bağlı olmağından irəli gəlir.

Özü də yüz ölçüb, bir biçən olub

Özgənin gözündə qıl seçən olub. [Fikrət Qoca]

Burada “yüz ölç, bir biç” məsəlindən xüsusi məharətlə, emosionallıqla istifadə olunub. İkinci misrada istifadə olunan məsəl sayəsində fikir tam ifadə olunub. Yekun olaraq frazeoloji birləşmə şeirə xüsusi canlılıq gətirmişdir.

“Güvəndiyim dağlara qar yağdı” xalq deyimini şair dəyişdirərək, bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Frazeoloji birləşmələrin bu üslubi imkanları bədii ədəbiyyata xüsusi rəngarənglik qatmışdır.

“Bədii üslub və ya bədii dil obrazlı dildir; bu üslubda obrazı-surəti daha parlaq, daha canlı rəsm etmək üçün ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur” [6, s.31].

Bu da obrazlı dili daha da obrazlı etmək üçün frazeoloji birləşmələr əsas şərtlərdəndir. Çünki frazeologiyanın bədii potensialı, imkanları genişdir. Bədii üslub öz obrazlılığını, ifadəliliyini, ekspressivliyini frazeoloji birləşmələrdə tapır, onun gücü ilə məcazlılığını daha da artırır.

“Frazeoloji birləşmələrin mayası obrazlılıqdan tutulmuşdur. Odur ki, onun bətnində çox güclü enerji ehtiyatının, gözlənilməz üslubi potensialının aşkarlanmamış ehtiyatı mövcuddur. Rüşeymlərində mövcud olan obrazlı əlamətlər əsl istedadlı qələmin köməyi ilə pöhrələnib üzə çıxır, şaxələnib sənətin əsrarəngiz poetik keyfiyyətlərini açır, şeirin ideya və bədii-estetik strukturunun əsasında dayanır.” [21, s.31]

Frazeoloji birləşmələrin xüsusi bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi işlədilmə xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət sırf onların məcaziliyindən qaynaqlanır. Frazeoloji birləşmə təkcə nəzm əsərlərində yox, eləcə də nəsr əsərlərində də istifadə olunur. Frazeoloji birləşmələr istər əsərlərdə obrazların dilində, istərsə də yazıçının öz dilində müəyyən obrazlılıq yaradır. Onların spesifik xüsusiyyəti əsərlərə xüsusi canlılıq gətirir. Bunun nəticəsidir ki, əsərlər sabit söz birləşmələrinin köməyi ilə daha oxunaqlı, daha başa düşülən və bir o qədər aydın olur. Xüsusən obrazların dilində frazeologizmlər onların daxili aləmini üzə çıxardır, personajın ovqatını oxuculara göstərir. Frazeoloji vahidlər əsərləri tipikləşdirir, onları xəlqiləşdirir və eyni zamanda yığcamlaşdırır. Bədii mətnə özünəxas lakoniklik gətirir. Frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərlə alleqoriya, metafor, epitet yaradır, əsərin üslubi xüsusiyyətlərini genişləndirir. Bədii əsərdə frazeologizmlərin istifadəsi birbaşa linqvistik hadisədir və dil qayda-qanunları əhatəsində öyrənilir.

Frazeoloji birləşmə dialoqlara xüsusi məna qatır, ifadə olunan fikri daha da dərinləşdirir, obrazın üslubu aydınlaşdırır. Çünki frazeoloji birləşmənin özlüyündə fikri tam lakin məcazi formada çatdırmaq qayəsi dayanır. Bədii üslubunda əsasında sırf məcazlıq xüsusiyyəti dayanır.

“Bədii əsərlərdə yazıçının sözlərdən istifadə etmək imkanı daha genişdir, çünki bədii əsərlərdə müxtəlif xarakterli hadisələr, səciyyəli surətlər və s. vardır. Bədii əsərlərdə surətlərin hamısını eyni qaydada danışdırmaq mümkün deyildir. Hər surətin özünə aid mizanı vardır... Bədii əsərdə sözün üslubi vəzifəsini, sözdən

necə, nə məqsədlə yazıçı tərəfindən istifadə edilməsini öyrənmək üçün bu sözləri müəyyən qruplar üzrə sistemləşdirmək zəruridir” [2, s.50-51].

Frazeoloji vahidlərin bədii üslubda işləndiyi qədər publisistik üslubda da işlənmişdir. “Frazeologizmlər müstəqil mətbuatın da dilində yüksək göstəriciyə malikdir. Belə ki, onlar mətnlərdə üslub müxtəlifliyi yaradır, dövrün mühüm ictimai-siyasi situasiyaları bu vahidlərin köməyi ilə canlandırılır. [6, s.128]

Təbii ki, obrazlılıq, məcazlılıq daha çox bədii dilin xüsusiyyətidir. Lakin publisistik üslubda da bu xüsusiyyətləri görmək olur. Çünki, publisistik üslub kütləvi əsərlərin dilidir. Kütləvi əsərlər də hamı tərəfindən oxunan əsərlərdir. Nəzərə alsaq ki, frazeologizmlər xalq danışığı dilinə yaxındır, deməli bu birləşmələrin publisistik üslubda işlədilməsi adi hallardan biridir.

Frazeoloji birləşmələr qəzet və jurnallarda, məqalələrdə daha çox sitat və ya ad kimi istifadə olunur. Əgər bədii üslubda məcazlaşdırma varsa, publisistik üslubda da yığcamlıq mövcuddur. Frazeoloji vahidlər publisistikanı daha da genişləndirir. Frazeologizmlərin bu üslubda istifadə olunmasının əsas səbəbi onda xəlqilik xüsusiyyətinin olmasıdır.

Frazeologizmin işləndiyi üslublardan biri də gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz məişət üslubudur. Məişət üslubu xalq danışığı üslubudur. Frazeoloji birləşmələr isə xalq danışığı üslubunun bir qolu sayılır. Nəticə etibarilə bu ikisi müəyyən dərəcədə oxşar və eyni dərəcədə vəhdətdə olur. Frazeoloji birləşmələr gündəlik həyatımızın bir parçasıdır. Biz hər gün onlarda frazeoloji vahidlərdən istifadə edirik. Məsələn: “ Bu gün qatar yola düşdü”, “ Mənim ondan acığım gəlir”, “Məni əsəbdən cin atına minmişdi”, “ O hərəkətləri ilə hamının acığına gəlirdi.”

“Danışığı üslubu dilin əsas funksiyasını - ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Danışığı nitqində məqsəd məlumat vermək, həm də təsir göstərməkdir. Bu iki istiqamətlik də danışığı nitqinə yeni keyfiyyətlər verir:

- ekspressivlik və emosionallıq,

- əyanilik və obrazlılıq,
- sinonim zənginlik,
- təsvir vasitələrindən istifadə”.[18, s.58]

Məişət üslubunda bədii və publisistik üslublarda olduğu kimi yığcamlılıq əsas şərtidir. Sabit söz birləşmələri xüsusi emosionallığa sahibdir. Bu emosionallıq bədi üsluba lazım olduğu qədər məişət üslubuna da lazımdır. Çünki insan öz hiss və fikirlərini emosiyalarla ifadə edir ki, bu zaman köməyinə çox hallarda frazeoloji birləşmələr gəlir. Biz bəzən bədii ədəbiyyatda məişət üslubunda danışan və tərkibində frazeoloji birləşmələrin iştirak etdiyi obrazların dilinə rast gəlirik. Bu onu deməyə əsas verir ki, frazeologizm, məişət üslubu və bədii üslub qarşılıqlı əlaqə şəklindədir və onların belə sintezdə olması inkişafı üçün müəyyən bir istiqamət yaradır. Çünki bəzən biz bədii ədəbiyyatda məişət üslubunda danışan elə obraza rast gəlirik ki, onun nitqində olan frazeologizmi birləşmə tamamilə fərqli mənada, fərqli üslubda istifadə olunur.

“Xalq danışığı dilinə məxsus milli kolorit yaradan frazeoloji vahidlər leksik vahidlərin ekvivalenti kimi çox zaman nitqin əsas qayəsini təşkil edir və özü nəməxsus ekspressiv üslubi çalara malikdir. Məsələn, anlamaq – barmağını dişləmək, varlanmaq – cibini dol durmaq, düşünmək – gəmiləri dəryada qər q olmaq və s.” [20.]

Dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, frazeoloji birləşmələr xalq danışığı üslubunun təzahür formasıdır. Bu təzahür forması özünü bədii ədəbiyyatla yanaşı, məişət danışığı dilində də açıq şəkildə göstərir. Məişət üslubunda tipikləşdirmə daha çox olmasa da, bir qədər məcazlaşma ola bilər. Çünki məcazilik gündəlik həyatın bir parçasıdır, eləcə də məişət üslubu gündəlik həyatın parçasıdır. Nəticə etibarilə, bu ikili anlayışlar bir növ məişət üslubuna hopmuşdur.

“Dilimizdə bir sıra anlayışların daha mənalı, daha təsirli şəkildə söylənməsi üçün məcazi təbiətə malik tərkiblərdən istifadə edilir ki, bunlar bu və ya digər

məhfumun ya olduqca yumşaldılmış, ya son dərəcə kəskin şəkildə ifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Məsələn, qocalmaq anlayışı üçün işlənən saqqalına dən düşmək, saqqalı ağarmaq, beli bükülmək, bir çəyi ağarmaq və s [7, s.91]

II FƏSİL

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

2.1. İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin frazeoloji dili

Frazeoloji birləşmələr bizim milli kimliyimizi göstərən əsas vasitədir. Frazeoloji vahidlərin xüsusi xarakteristikası mövcuddur ki, bu da dilin özəyini göstərir.

Frazeoloji birləşmələ bədii dildə obrazlılıq xüsusiyyətini yaradır. Bu da əsərin ifadəlik dərəcəsini, onun məzmun və formasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələr bədii mətnlərdə daha çox bədii ifadə vasitəsi vəzifəsi rolunda çıxış edə bilir, bu da onun üslubi imkanlarının göstəricisidir.

“Frazeoloji vahidlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifə daşıyır: personajların dilini fərdiləşdirib tipikləşdirir; portretini, mənəvi keyfiyyətlərini səciyyələndirir, daxili həyəcanlarını əks etdirir; yazıçının təhkiyə dilini ümumxalq dilinə yaxınlaşdırır; əsərə milli kolorit gətirir; təsvir zamanı canlı bədii lövhələr yaradır; əsərin süjetinin maraqlı qurulmasında, ideyanın təsirli çıxmasında mühüm rol oynayır; oxucunun, tamaşaçının marağını artır” [2, s.139].

Bu üslubi imkanlardan istifadə edən usta yazıçılardan biri də İlyas Əfəndiyev olmuşdur. İ.Əfəndiyevin frazeologiyasının xüsusi üslubi xüsusiyyəti mövcuddur ki, bu onun yaradıcılığında unikal xarakter daşıyır. Çünki yazıçı frazeoloji vahidlərdən o qədər ustaqlıqla istifadə etmişdir ki, nə frazeoloji birləşmələrin, nə də əsərin məzmununa zərər yetirmişdir. Ədib bu birləşmələrdən müxtəlif səbəblərə görə istifadə etmişdir. Bu səbəblərin hamısı bir yekun nəticəyə gəlib çıxır: əsərin təqdim etmək istədiyi fikri daha da qabartmaq, göz önünə çıxarmaqdır. Çünki yazıçının istifadə etdiyi hər bir frazeoloji birləşmənin bir mənə çaları, bir xüsusi

abu-havası mövcuddur. “Onun frazeoloji vahidləri, hər şeydən öncə, lakonikliyi, estetikliyi ilə seçilir.

Yazıçının yaradıcılığında olan frazeoloji birləşmələri nümunələr əsasında göstərmək lazımdır.

“ Xanmurad: - (əlində vedrə tələsik gələrək onları görür) Ürəyim qopdu. Adamın qabağına qəfil elə çıxırsan ki.

Turac: - Nə cür oğlansan ki, ürəyin qopur?

Xanmurad: - Niyə gec gəldiniz? Səhərdən gözüm qalıb yollarda.

Turac: - Qızısan, gözün yolda qala? [3, c.2. s.272]

Dialoqda iki müxtəlif frazeoloji birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Bunun özlüyü isə bədii ifadə vasitəsidir. İlk frazeoloji birləşmə “ ürəyi qopmaq” ifadəsidir. Burada bu sabit birləşmənin hər iki tərəfi müxtəlif qrammatik şəkilçi qəbul etmişdir. Bu da onun keçid frazeoloji birləşmə olduğunu göstərir. Birinci tərəf mənsubiyyət, digəri zaman şəkilçisi qəbul etmişdir. Digər frazeoloji birləşmə isə “ gözü yolda qalmaq” ifadəsidir. Bu sabit söz birləşməsində hər iki tərəfi qrammatik şəkilçi qəbul etmişdir ki, bu da keçid frazeoloji birləşmənin xüsusiyyətidir. Yalnız digər frazeoloji birləşmələrdən fərq odur ki, burada yer dəyişmə hadisəsi baş vermişdir. Yəni, “gözüm yolda qalıb” öz daxilində yerini dəyişərək “gözüm qalıb yollarda” şəklində olmuşdur. Bu hər iki söz birləşməsi təkrarlanaraq dialoqa xüsusi ifadəlilik qatmışdır.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrin xüsusi rolu olmuşdur. Bu birləşmələrin işlədilməsinin xüsusi səbəbləri vardır. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

- Personajların daxili aləmini, psixoloji ovqatını, olduğu situasiyanı oxucuya çatdırmaq üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmişdir. Çünki, frazeoloji birləşmələr obrazın hər vəziyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edən vasitədir.

- Əsərlərin dilindəki sadəliyi, xəlqiliyi qoruyub saxlamaq məqsədilə frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmək. İ.Əfəndiyevin dili həmişə xalq danışığı üslubuna yaxındır. Frazeoloji birləşmələr isə özlüyündə xalq danışığı üslubunun məhsuludur. Nəticə etibarilə, frazeoloji birləşmələrdən yazıçının istifadə etməsi ən məqsədə uyğun haldır.
- Frazeoloji birləşmələrdən bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi istifadə etmək, əsərə xüsusi obrazlılıq, ifadəlilik, ekspressivlik gətirir. Çünki, frazeoloji birləşmələrdə bu xüsusiyyət hamısına sahibdir və bu xüsusiyyətlərin sintezi əsərə tamam başqa bir ovqat, bədii ruh gətirir.
- Frazeologizmin tərkibinə daxil olan, məcazilik bildirən atalar sözləri və məsəllər, hikmətli ifadələrdən yararlanmaqla həm onu xalq danışığı üslubuna daha da yaxınlaşdırmaq, həm də əsas fikrin məğzini aydın göstərməkdən ibarətdir.

Bütün bunların sonunda frazeologizmlər İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını səciyyələndirən və maraqlı edən əsas linqvistik hadisədir. “Frazeoloji vahid üzərində aparılan istənilən əməliyyatlar bir neçə məqsəd güdür, situasiya ilə əlaqədar olaraq dramatik komizm yaranır, tənqid hədəfini satira atəşinə tutmaq üçün dəyişdirir, müsbət surətlərə xas olan keyfiyyətləri açmaq üçün də frazeoloji vahidin forma və məzmunu dəyişdirilir, dramaturq frazeoloji vahidin tərkibini tamamilə sərbəstləşdirir” [2, s.182-183].

“ Turac: - Ay Sədəf, sən Allah, bircə de görüm, bir belə vaxt keçəndən sonra onu yenə də istəyirsən?

Sədəf: - O nə sözdür, Turac? Sən onu soruş ki, heç bir gün, bir saat yadımdan çıxıbımı? O gedəndə mənim on yeddi yaşım vardı. İndi isə iyirmi üçə keçirəm. İki il könlümü onun məktublarına bağladım. Axırda onlardan da əlim üzüldü. Üç il bilirsən ki, ondan xəbər-ətər olmadı. Mən onun iyini ayağı dəyənlərindən aldım. Hər açılan səhərdə, hər gələn baharda onu gördüm. Uzun qış gecələrində onun xəyalı ilə diz-dizə oturub sevinc və dərdlərimdən danışdım [10,. c .2. s.104]

Nümunədə ilk frazeoloji birləşmə “yadımdan çıxmaq” birləşməsidir. Bu sabit birləşmə sual ədatı ilə işlənmişdir. İkinci frazeoloji birləşmə isə “könlümü bağladım” ifadəsidir. Lakin burada maraqlı hadisə frazeoloji birləşmənin arasına üçüncü növ təyini söz birləşməsinin daxil olması və buradakı emosionallığı daha da artırmasıdır. Üçüncü frazeoloji birləşmə isə “əlüm üzöldüdü”. Bu ifadənin mənasını elə frazeoloji birləşmə ilə də aydınlatmaq olar: “əlümü-ətəyümü ondan çəkdim” ifadəsi birbaşa fikrin özəyini göstərə bilər.

Göründüyü kimi, İlyas Əfəndiyev bir dialoqda belə bir neçə frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmiş və dialoqa ahəngdarlıq gətirmişdir. Bu da onun bədii üslubunu göstərən əsas amillərdəndir.

“ Naringül: - Mən müxbir zad tanımıram! And olsun Allaha, adamın şırımını çəkib çıxardaram!...Vallah, o Gülzardı, nədi, ona bir gəliş gələrəm, babası dəli Xankişinin toyu yadına düşər.[10, c.2. , s.104]

“Gəliş gəlmək” , “yada düşmə” və “adamın şırımını çəkib çıxartmaq” ifadələrinin üçü də frazeoloji birləşmədir. Hər biri dialoqda xüsusi bədii rolunu mövcuddur.

“Estetik funksiya isə bədii ədəbiyyatda müəllifin idealının, təsəvvürünün təsviridir; adi dil normalarından kənara çıxmaz; üslubi-semantik əlamətin qabarıqlaşdırılmasıdır.” [33, s.17]

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələr də bu istiqamətdən çıxış edir. Əsərlərində istifadə olunan frazeoloji vahidlər bədii dialoqlarda estetik rəngçalarlığı yaradır. Bu zaman qeyri-müəyyənlikdən uzaqlaşır, dialoqların özlüyündə fərdiləşmə yaranır. Frazeologizmlərin üslubi-poetik xüsusiyyətləri birbaşa dialoqlarda aydın, ifadəlik şəkildə təzahür edir.

Əsərlərdə frazeoloji birləşmələrin istifadə olunmasına o zaman ehtiyac duyulur ki, obrazın real psixoloji vəziyyətini, emosional vərdişlərini göstərə bilsin.

“Xurşidbanu: - Salam, əzizim. (Knyazı öpür). Mil düzünü gəzdiyimi eşidib Şahsevəni, Afşar camaatı tökülüb gəlmişdilər. Mənim Arazdan Mil düzünə arx çəkdirmək istədiyimi bilib o qədər sevinirdilər ki, əllərindən güclə qurtarmışam [8, s.28]

Göstərilən nümunədə “tökülüb gəlmək”, “əllərindən güclə qurtulmaq” frazeoloji birləşmələri işlənmişdir. Bu sabit birləşmələrin işlədilməsinin əsas səbəbi əsərdə olan obrazın qürur, fərəh hissini artırıb, əhalinin nə dərəcə də xoşbəxt olduğunu göstərməkdir. Birləşmələrin köməyi ilə yazıçı bunu məharətlə edə bilmişdir. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrin bu cür istifadə olunması müəyyən prinsiplərə bağlıdır və bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Əsərin məzmunu ilə işlədilən frazeoloji birləşmələrin mövzu bağlılığı prinsipi
- İctimai-siyasi hadisələrlə frazeoloji birləşmələrin məzmun prinsipi
- Frazeoloji vahidlərin strukturu ilə əsərin forma əlaqəsi prinsipi
- Sabit birləşmələrin əsərlərdə işlənmə tezliyi prinsipi
- Frazeologizmlərin üslubi xarakteristikası tezliyi prinsipi

Bədii əsərlərdə frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi onu daha da maraqlı edir, əsərə üslubi keyfiyyət gətirir.

“Şəhzadə: - Bəli, Banu bəyim, Firdovsinin, Hafizin, Sədinin kəlamilə dil açan şəxs şeir-sənəti sevməyə bilməz. [8, s.33]

“Dil açan” frazeoloji birləşməsi burada sinekdoxa xüsusiyyətini daşıyır, məcaziləşir və dialoqu yadda qalan edir. Dialoqun davamı isə belədir:

“Şəhzadə: (Xurşidbanunun sözünün üstündən keçərək) – İran şahları həmişə şeirin, sənətin himayədarı olmuşlar. Firdovsilər, Sədilər, Hafizlər o böyük qayğı və məhəbbətdən ruh almışlar. [8, s.33]

Yazıçı burada iki feili frazeoloji birləşmədən istifadə etmişdir. Birincisi “himayədar olmaq”, digəri isə “ruh almaq” ifadələridir. Burada bu iki frazeoloji birləşmə dialoqun bədii ruhunu artırmışdır.

İlyas Əfəndiyev frazeoloji birləşmələri dialoqlarda təkrarlayıb mükəmməl bədii priyomlar yaratmışdır. Çünki frazeoloji birləşmələrin təkrarı əsərə xüsusi yığcamlıq qatmışdır. Təkrarlar da eyni ilə atalar sözləri kimi həm bədii ədəbiyyatın, həm də linqvistikanın terminidir. Bu halda da sabit birləşmələrin təkrarı xüsusi canlılıq, estetika qatmaqla paralel halda onu linqvistik cəhətdən araşdırmağa imkan yaratmışdır. Leksik vahidlərin söz birləşməsi şəklində işlədilməsi əsərin məcazlığını artıran üsullardandır. “İlyas Əfəndiyevin qurduğu dialoqlarda sözün, ifadənin məcazi olaraq işlədilməsi əhəmiyyətli olub, replikalарın tərkibindəki sual-cavab hissələrinə yüksək emosiya, obrazların danışıq tərzinə şirinlik gətirir, təsvir olunan hadisəni, əhvalatı, onun bədii təsirini daha da artırır”. [18, s.106]

İlyas Əfəndiyev frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə obrazların daxili aləmini, ümumi xasiyyətini, bir çox xüsusiyyətlərini açıb ortaya qoymuşdur.

“Pəri: - Mən bilirəm ki, səninlə o mağazaya təzə bir hava gələcək.” [8, s.25]

“Təzə bir hava gələcək” frazeoloji birləşməsinin mənası fərqli abu-havanın yaranmasını xüsusi bədii, obrazlı dillə göstərmişdir. Bu da İlyas Əfəndiyevin dialoqlarının başlıca xüsusiyyətidir.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələr hadisələrə xüsusi subyektiv şərh verir. Hətta dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə toxunacaq qədər unikal səviyyədə işlətmişdir. O, o qədər incə şəkildə frazeoloji birləşmələri istifadə etmişdir ki, obrazları, onların dilini fərdiləşdirmiş, xüsusi tipikləşdirmə yaratmışdır. Çünki frazeoloji birləşmənin əsas xüsusiyyətləri ifadəni dolandıra-dolandıra deyil də, birmənalı şəkildə ifadə etməkdir. Yazıçı frazeoloji birləşməni tənqid məqsədi ilə belə istifadə etsə, xüsusi estetika ilə, xüsusi məcazlıq istifadə etmişdir.

“ Qulu: - Ay yoldaş sədr! İnsafınız olsun. Bu saat mənim könlümdə güllər açılır, bülbüllər oxuyur.” [8, c.2. , s.287]

Burada Qulu obrazının dilində iki frazeoloji birləşməni görürük. Birincisi “insafınız olsun” frazeoloji birləşməsidir ki, bu birləşmə sırf xalq danışığı üslubunun məşhuludur. Məişət üslubuna xas olan bu sabit birləşmə obrazın sırf xalqdan biri olduğunu göstərir, obrazı daha da oxucuya yaxınlaşdırır. Digər frazeoloji birləşmə isə “könlümdə güllər açılır, bülbüllər oxuyur” ifadəsidir. Bu isə sırf poetik, daha çox ekspressivlik, bir qədər emosionallıq xüsusiyyəti daşıyır ki, obrazın sevincini göstərir, onun daxili duyğularını frazeoloji birləşmə ilə aşkara çıxarmışdır. Bu iki frazeoloji birləşmə arasında əsas əlaqə isə ziddiyyətin olmasıdır. Belə ki, birinci birləşmə bir qədər mənfi frazeologizm olsa da, digəri müsbət, optimist frazeoloji birləşmədir. Bu da frazeologizmin əsa göstəricilərindəndir ki, biri digərini nəticələndirir, onu yekunlaşdırır.

Frazeoloji birləşmələrin İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi işlənməsi yaradıcılığının əsas göstəricilərindəndir.

Bədii ədəbiyyatı daha yadda qalan olması üçün, məcaziliyi daha da artırmaq üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu danılmaz faktır. Çünki onlar bədii mətnə xüsusi gözəllik, estetika qatır. Bu zaman frazeoloji birləşmələrində rolundan və əhəmiyyətindən danışmaq lazım gəlir. Çünki, frazeoloji birləşmələr özü də məcazilik xüsusiyyəti daşıyır. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin də əsas rolunun məcazilik yaratmaq olduğunu nəzərə alsaq, deməli mütləq ki, frazeoloji birləşmələr də bu yöndə istifadə oluna bilər.

“İnsan xarakterlərinin qarşılaşdırılmasında, təzadlar əksliklər yaratmaqda, süjetdəki düynlərin açılmasında, surətlərin bütövlükdə hərtərəfli tərzdə oxucuya təqdimində və s. Hallarda yazıçının əlində bu leksik vahidlər əvəzolunmaz bir vasitəyə çevrilir... Elə bir əsər tapmaq çətindir ki, onda əksliklər, qarşılaşdırmalar, xaraktercə, keyfiyyətə zidd insan surətləri, hadisələr olması.” [28 , s.59]

Bütün bunların hamısının nəticəsində frazeoloji birləşmələr bu xüsusiyyətləri yaradır.

Yazıçının bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi frazeoloji birləşmələri seçməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Bədii mətnlərdə frazeoloji birləşmələr müəyyən təkrarın edilməsinin qarşısını alır. Bu da əsərə xüsusi üslubi estatika qatır.
- Frazeoloji birləşmələr sayəsində oxşarlıqlar, ziddiyyətlər, dəyişmələr, köçürmə kimi hadisələr daha aydın, daha tam şəkildə aparıla bilər. Çünki frazeoloji birləşmələrin özəyində də bu xüsusiyyətlər vardır və yazıçının bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi frazeoloji vahidləri seçməsi təsadüfi hadisə deyil.
- Frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə yaradılan bədii təsvir və ifadə vasitələri oxucuda həyəcanı emosionallıq yaradır. Bu da əsərin daha oxunaqlı, daha anlaşılın edilməsinə xüsusi təsir göstərir. Bu təsirin nəticəsidir ki, yazıçı bir çox bədii təsvir vasitələrini frazeologizmlərin köməyi ilə yaradır.
- Sabit söz birləşmələrin köməyi ilə yaradılmış bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi dialoqlarda obrazların dilini fərqləndirir, tipikləşdirir.
- Təkcə dialoqlarda deyil, eyni zamanda monoloqların dilində də bədii təsvir və ifadə vasitələri mövcuddur ki, bunların bir çoxu frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə yaradılmışdır.

Bütün bunların nəticəsidir ki, frazeoloji birləşmə bədii əsərə bilavasitə böyük təsir göstərir, onun ifadə etdiyi fikri genişləndirir, oxucu ilə yazıçı, oxucu ilə obrazlar arasında görünməz bağ yaradır, əsərin dilini bəzən bəsitləşdirir, bəzən də bir qədər qəlizləşdirir, qəhrəmanın daxili aləmi ilə xarici mühitindəki ziddiyyətləri ortaya qoyur, obrazın cəmiyyətdəki mövqeyini göstərir, ictimai proseslərə səthi bəzən də dəqiq şərh verir və bunların hamısını frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə edir.

“Gülyaz: - Səbəbi odur ki, sən mələk libası geymiş bir şeytan kimi mənim qəlbimə girdin.

Tofiq: - İnsanlar xoşbəxt günlərini öz hesablarına yazırlar, bədbəxtlik qapını kəsdik də isə, günahı başqalarında görürlər.

Gülyaz: - Get! Gülyazların bədbəxtliyi ondadır ki, onlar sən kimilərinin şirin dilindəki zəhəri çox gec dərk edirlər [2, s.34]

Bu dialoqda yazıçı antiteza yaratmışdır. Belə ki, “bədbəxtlik qapını kəsdikdə” ifadəsi frazeoloji birləşmədir. Lakin dialoqun əvvəlində “xoşbəxt günlər” söz birləşməsini istifadə etmişdir və bu iki ifadə qarşılıqlı ziddiyyət yaratmışdır. Bu da frazeoloji birləşmənin əsaslığını, önəmini göstərən əsas göstəricidir.

“ Sözü ifadə etdiyi anlayış onun dildəki real, nominativ mənasından çıxıb, söz fərdin düşüncə tərzində müvafiq mənalana bilər. Başqa cür desək, sözün mənasını fərd özü müəyyənləşdirir. “Bu sözü kim necə başa düşür məsələsi” onu maraqlandırmır; başlıca cəhət məfhumu onun özünün necə dərk etməsi, müvafiq anlayışa onun nə münasibət bəsləməsidir. Deməli, ümumxalq dilindəki nominativ mənasından “məhrum” edilərək, fərdin ictimai xüsusiyyətinə uyğun məzmunla yüklənir.” [16, s.45]

Bədii əsərlər linqvistika üçün yenilik sahəsidir. Burada olan hər bir leksik vahidə fərqli bir məna, anlam yükləmək olur. Sözsüz ki, bu leksik vahidlərin belə təsirli olması, obrazların nitqində özünü daha da dəqiq göstərir. İlyas Əfəndiyev əsərlərində hər bir qəhrəmanın xarakteristikasına uyğun olan xalq danışıq üslubundan istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə İlyas Əfəndiyev sözü tək-cə linqvistik vahid kimi dəyərləndirməmiş, onun ekspressiv, nominativ, eləcə də, bədii kateqoriyalarını da dəyərləndirmiş, bunların hamısını dialoqlarında, monoloqlarında, obrazların dilində göstərmişdir.

“Bədii əsərin dil vasitələri ilə əks etdirilən məzmunu özlüyündə linqvistik tədqiqatın predmeti deyildir. Dil tədqiqatçısını daha çox bu məzmunu ifadə etmək

üsulları və ya ifadə vasitələrinin ifadə olunan məzmununa münasibəti maraqlandırır.”
[32, s.91]

Şübhəsiz ki, İlyas Əfəndiyev frazeoloji birləşmələri bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi istifadə edərkən, mətnaltı mənadan da istifadə etmişdir. Ümumi olaraq mətnaltı mənalar obrazın psixologiyasını açmaq da kömək edən vasitədir.

Mətnaltı mənə təkcə obrazlar üçün yox, eləcə də dövrün ictimai-siyasi hadisələri üçün də əsaslı leksik vahid rolunu oynamışdır. “Mətnaltı mənənin yaranması dünya ədəbiyyatında bir problemə çevrilir. Bu, bir tərəfdən, mətnaltı sözün təbiəti ilə bağlıdır. Buna görə də öz təbiətinə görə dilçiliyə yaxınlaşır. Digər bir tərəfdən, mətnaltı anlayış özündə iki cəhəti ehtiva edir. Biri ümumi mənəni, ikinci isə daha dərin və fərdi mənəni.” [33 , s.44]

“Nəcəf : - Ağzından çıxmasın, yaxşı deyil, deyirlər, kolxozda böyük yeyinti var.

Alı kişi: - Elə şey olmaz. Uğur olan yerdə yeyinti? [8, c.2., s275]

Dialoqda ağzından çıxmasın sözü frazeoloji birləşmədir. Cümlənin sonu isə “böyük yeyinti” söz birləşməsi ilə bitir. Yazıçı burada birbaşa ictimai-siyasi hadisələrə işarə edir və bunu frazeoloji birləşmənin semantik rolu ilə, sətraltı mənə şəklində göstərir. Eyni ilə dialoqda təkrarlama prinsipi ilə dialoqun gizlilik prinsipini daha da artırır.

Yazıçı təkcə sətraltı mənələrdən yox eləcə də metaforlarda da istifadə etmişdir.

“ Dilşad xanım: - Mənim yeznəmin heç bir təqsiri yoxdur!.. Bu Cahangir kimi stolbazların izlərini gözə dürtmək üçün düzəldikləri fitnədir! [10, c.2., s.281]

Bu nümunədə “gözə dürtmək” frazeoloji birləşmədir. İstifadə olunan frazeoloji birləşmələr birbaşa tənqid məqsədilə istifadə olunmuşdur.

“ Xuduş: - Amanın bir günüdür, Dilşad xanım, ölmüşük, bizi yerdən götürün.”

[8, s.28]

“Amanın bir günüdür” ismi frazeoloji birləşməsi metafor kimi işlənmişdir. Eyni zamanda o, müəyyən dərəcədə xalq deyimidir.

“ Bədii əsərdəki hadisələr, xarakterlər, obrazlar müxtəlif olduğu kimi, onun dilinin lüğəti də zəngin və tükənməz olur. Çünki hər bir hadisəni, xarakteri və vəziyyəti ifadə etmək üçün ən dəqiq və ifadəli sözləri seçmək lazımdır. Bu zaman dilin tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə imkanları və qüdrəti meydana çıxır” [28, s.15].

Ümumiyyətlə yazıçının frazeoloji birləşmələri bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi istifadə etməsinin əsas səbəbi əsərlərindəki obrazlar, personajlardır. Çünki obrazların dili onun xasiyyəti, daxili aləmi, fikir və düşüncələri ilə həmahəng olmalıdır. Hətta onun hansı zümrəyə aid olmasını, dünyagörüşünü də obrazın nitqində aydınlaşdırmaqdır. Burada da yazıçının köməyinə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin fonunda frazeoloji birləşmə gəlir.

“İlyas Əfəndiyev dramlarındakı personajlar bir-birini tanıdır, replikalarda müəyyən məlumatlar verilir ki, personajın müfəssəl ədəbi-bədii portreti yaradılır. Süjetin davamında da personajın xarakterik xüsusiyyətləri açılır. Nitq bu gedişdə başlıca rol oynayır. Personajı təkcə kənardakılar yox, öz nitqi, öz davranışı və hərəkəti də təqdim edir. Bu nitqi bədii mətnlərin xüsusiyyətlərindən əsərlər yazmış tədqiqatçılar xarakteroloji məxsusi nitq adlandırırlar.[25 , s.3]

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında obrazların dili mütləq onların davranışları ilə mütləq eyni səviyyədə olur. Bu zaman linqvistika xarakterin dəyişməz vahidi kimi göstərilir.

“Personajların nitqi bədii əsərin ən zəngin nitq növü olmaq etibarilə nəqli, sual, nida və əmr cümlələri şəklində qurulur. Bu nitq monoloq, dialoq və poliloqdur, əsərdə personajın və ya personajların daxili və xarici nitqini əks etdirir, onların ətraf mühitə, ətrafda cərəyan edən hadisələrə və bir-birinə münasibətlərini açıb göstərir”[25, s.11]

İlyas Əfəndiyevin əsərlərində frazeologizmlər iki istiqamətdən öyrənilir.

- Obrazın danışıq istiqamətində.
- Bütöv əsərin istiqamətində.

Obrazın danışıq dilindəki frazeologizmlərə kifayət qədər nümunə göstərilmişdir. Bunların hamısı obrazın xarakteristikasını aydınlaşdırmaq məqsədi güdür, lakin ümumi əsərin fonunda frazeologizmlər daha maraqlı və bir o qədər diqqətdə qalınmalı mövzudur.

“Yazıçı bədii həqiqətlə həyat arasındakı münasibəti sözdən istifadə tərzini, sözün mənə silsiləsindəki düzümü dəyişdirmək qabiliyyəti nəticəsində nizamlaya bilir. Xalq dilində sözün bütün mənaları bir qəlibə sıxışdırılır. Lakin sözün mənə qatları müxtəlif rəng çalarlarına uyarını seçir, lazım olan çalar mənə qatlarının aşağı cərgələrinə düşərsə, onu üzə çıxarır. Hətta rəng-mənə düzümü o qədər məharətlə dəyişdirilə bilər ki, mənə tamamilə yeni görünər. Halbuki bu mənaların hamısı sözün ümumi potensialında mövcuddur. Deməli, söz ustasının yenilik yaratmaq məharəti sözdə olan potensial mənələrdən birini bədii məqsədə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırmaqda, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir” [15, s.5].

2.2. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında ibarə və idiomların işlənmə üslubu.

İlyas Əfəndiyev yazıçı kimi öz dəyərlərinə, milli adət-ənənələrinə bağlı olan yazıçıdır və onları öz yaradıcılığında geniş istifadə etmişdir. Öz milli kökünə bağlı olan yazıçının yaradıcılığında hikmətli sözlərin, atalar sözü və məsələlərin xüsusi rolu mövcuddur. Bu tip ifadələrin frazeologizmin əsas və geniş bir qolu olduğunu nəzərə alsaq, onları frazeoloji birləşməyə aid edib, onun davamı və nəticəsi kimi əsərlərdə araşdırmaq lazımdır.

“Hikmətli sözlər (aforizmlər) istər öz mənası və istərsə də quruluşu etibarilə sabit söz birləşmələrinin (frazeoloji birləşmələrin) başqa növlərindən, xüsusilə idiomlardan və ibarələrdən fərqlənir. Belə ki, əgər idiom və ibarələrdə müəyyən

məfhumlar, əsas etibarilə feili birləşmələr və ya ismi birləşmələri şəklində ifadə edilsə, aforizmlərdə belə məfhumlar cümlələr şəklində ifadə edilir. [1, s.113]

Yazıçının istifadə etdiyi atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər onun əsərlərinin məzmununa daha da dərin məna qatmış, üslubi imkanlarını genişləndirmiş, ifadə çalarlığını artırmışdır. Yazıçı obrazın nitqini aydınlaşdırmış, ifadə etmək istədiyi fikri dəqiqliklə bildirə bilmişdir. Yazıçının atalar sözlərindən istifadə etmək səbəbi aşağıdakılardır:

1. Obrazın nitqinin xəlqiliyini qoruyub saxlamaq, xalq danışiq üslubunun genişliyindən, yığcamlıq və lakonikliyindən istifadə etməkdir.
2. Dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə, cəmiyyət problemlərinə sərt bir şəkildə yox, daha bəsit, amma dərin ifadə etmək üçün atalar sözlərinin, aforizmlərinin seçilməsi ən uğurlu leksik ifadələrdir. Buna görə atalar sözlərinin ciddi məsələlərdə bu şəkildə istifadə olunması əsərin məzmununu aydınlaşdırır.
3. Obrazların psixoloji-ovqatını aşkara çıxarmaq, personajların mənfi və ya müsbət xarakterə mənsub olduğunu göstərməkdir.
4. Əsərdəki mənfi hadisələri çox kəskin şəkildə yox, daha yumuşaq üslubda tənqid etmək üçün aforizmlərdən istifadə olunur.
5. Dram əsərlərində, dialoqlarda atalar sözlərinin, ibrətəməz fikirlərin verilməsi həm oxucular, həm də aktyorlar üçün onu yadda qalan edir.

“Dilimizin hikmətli ifadələri-aforizmləri insanların həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əks etdirir, ümumən bütün insanlara aid olan ibrətəməz fikirləri ifadə edir. Aforizmlər elə ifadələrdir ki, yazıçı bu ifadələr vasitəsilə bəzən həyat hadisələrinə müəyyən münasibət bildirmək məqsədilə onları obrazların dilində işlədir. Bəzən də mənfi tipləri o biri surətlərin dililə tənqid edərkən aforizmlərdən istifadə edir.” [21, s.11]

İlyas Əfəndiyev hikmətli ifadələri müxtəlif formada istifadə etmiş, bütün yazıçılıq üslubunu ortaya qoymuşdur. Nəzərə alsaq ki, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli ifadələr də qəlibləşmiş formada olduğu üçün, yazıçı onu iki formada istifadə etmişdir:

1. Onun komponentlərində heç bir dəyişiklik etmədən, olduğu kimi, istifadə etmək.
2. Müəyyən hadisəyə uyğun olaraq tərkib hissələrini dəyişmək, sinonimi ilə əvəzləmək və ya bu ifadələri müəyyən şivəyə uyğunlaşdıraraq istifadə etmək.

“ Xosrov Atayev: - Bu daşın haradan atıldığını bilirəm. Sən Reyhanın sözlərinə çox da əhəmiyyət vermə. Özün bilirsən ki, ögey ana ilə övladın çətin barışır. [10, c .2.s. 252]

Burada “daşın haradan atıldığını bilirəm” ifadəsi frazeoloji birləşmədir. Yazıçı burada bu ifadəni başqa leksik vahidlərlə də istifadə edə bilirdi. Lakin hikmətli sözlərdən istifadə etməklə onun inandırıcılığını daha da artırmış, üslubuna xüsusi ton vermişdir.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında hikmətli ifadələri iki qrupa bölmək olar.

- Məsləhət xarakterli hikmətli ifadələr.
- İroniya xarakterli hikmətli ifadələr.

Məsləhət xarakterli hikmətli ifadələr daha çox müsbət obrazların dilində rast gəlinir. Mənfi obrazları tənqid etmək üçün istifadə olunur. Bu ifadələr sərt xarakter daşımır, sadəcə əsərin məzmununa xüsusi yön verir, istiqamətləndirir. Məsləhət xarakterli hikmətli ifadələr daha çox şəxsi məsələlərin bir növ həll etmək üçün istifadə olunur. İronik xarakterli hikmətli ifadələr isə daha sərt xarakter daşıyır. Onlar daha çox bədii təsvir və ifadə vasitəsi yaratmaq üçün istifadə olunur. İronik xarakterli hikmətli ifadələr daha çox ictimai-siyasi hadisələri bir növ tənqid

etmək üçün istifadə olunur. Buna görə bu tip ifadələr yazıçının yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyır.

Nargilə: - Qutardıq! Bir də bu mövzuya qayıdanı qurd yesin. Mən getdim [8,c.2., s97]

“Qurd yesin” ifadəsi ironik xarakter daşıyır. İctimai-siyasi hadisəni tənqid etmək üçün istifadə olunmuşdur. Dialoqa xüsusi sərtlik, xüsusi kəskinlik yaratmışdır.

Yazıçının atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmə səbəbi həm də alleqoriya, məcazlaşma, xəlqiləşmə, fərdiləşmə və ən sonda tipikləşmə yaratmasıdır. Çünki hikmətli ifadələrlə bu daha rahat, eyni zamanda daha poetik və daha ekspressiv olur. Çünki bu xüsusiyyətlərin hamısı ibrətamiz ifadələrin ruhunda, özəyində var. Çünki bu ifadələr şifahi xalq ədəbiyyatının məhsuludur və folklorun əsas məsələsi elə bunlardan ibarətdir. Yazıçı bütün istəklərini, fikirlərini, düşüncələrini və ən əsası təbliğ etdiyi ideyaları hikmətli ifadələrin fonunda mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir. Bu da onun göstəricisidir ki, linqvistika ədəbiyyata nə qədər təsir edirsə, ədəbiyyatda linqvistikaya bir o qədər təsir edir. Bunu İlyas Əfəndiyevin əsərlərində daha aydın, ifadəli şəkildə görürük.

Yazıçının yaradıcılığında ibrətamiz ifadələrin məzmunu iki şəkildə özünü göstərir:

- Şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olan atalar sözlərini olduğu kimi istifadə etmək.
- Yazıçının özünün ifadə etdiyi ibrətamiz ifadənin sonradan xalq danışıq üslubunda aforizmə çevrilməsi nəticəsində yaranan atalar sözləri.

Yazıçı ümumiyyətlə dialoqlarında bu tip ifadələrə geniş yer vermişdir. Hətta yazıçı frazeoloji birləşmələrlə frazeoloji ibarələri bir dialoqda istifadə edib, ifadə olunan fikri bir nöqtə ilə yekunlaşdırmışdır. Çünki dialoqlar nəsr əsərlərinin üslubun əsas göstəricisidir, frazeoloji birləşmələr də nə qədər dialoqlarda istifadə olunsa, bir o qədər əsərin üslubi imkanlarını genişləndirir.

“İldırım: - Cəsarət mərdlik deməkdir” [10,c. 2, s.252]

Bu dialoqda hikmətli ifadə işlənmişdir, lakin bu birbaşa atalar sözünün tərkibinə daxil olan ifadə deyil. Çünki bu yazıçının özünün istifadə etdiyi ibrətamiz fikir, bir növ nəsihətdir. Məhz bu cür novatorluq, bu cür yenilikçi ruh İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığını linqvistik cəhətdən tədqiq etməyə əsas verir. Çünki onun yaratdığı yeni ibarələr birbaşa linqvistikaya öz təsirini bir mənalı şəkildə göstərir.

“Sədəf: (kədərli bir təbəssümlə) – Mən ona olan sevgimi çoxdan unutmuşam.

Turac: (gülümsəyir) – Yalançının gözü çıxmasın, yazıqsan... Görmürsən ki, ürəyim çıraq kimi yanır?

Sədəf: (gülümsəyir) – Nə olar ürəyin yanıb-yanıb bir gün sönəcək ki...

Turac: - Yaxşı təsəllidir. [10, c.2. s.127]

Dialoqda “yalançının gözü çıxmasın” atalar sözü işlənmişdir. Bu dialoqda olan kədərli daha da artırmışdır. Davamı olaraq, “ürəyin yanıb-yanıb bir gün sönəcək” frazeoloji birləşməsi işlənmişdir. Bu atalar sözünün təsir qüvvəsini daha da artıran frazeoloji birləşmədir. Hər iki frazeologizm dialoqun tamam fərqli bir mənada ifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Bu frazeologizmlər olmasa dialoq daha sönük və bir o qədər də cansız olacaqdır.

Kərim: - Deyirəm axı, bu əmioğlu niyə səhərəcən kitabdan əl çəkmir.

Lalə: (gülümsəyir) – Çox oxuyur?

Kərim: Yaman tünd xasiyyətdir, bir şeydən ki, yapışdı, deyir , “öldü var, döndü yoxdur” [10, c.2., s74]

Yazıçı burada da xüsusi məharətlik göstərmişdir. Belə ki, ilk olaraq “əl çəkmir” frazeoloji birləşməsi istifadə olunmuşdur. Əl çəkmir ifadəsinin yekunu olaraq “öldü var, döndü yoxdur” atalar sözünü istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, yazıçı bu tip priyomlardan geniş şəkildə istifadə etmiş və dialoqlar arasında xüsusi bədii

əlaqə yaratmış , frazeologizm və atalar sözlərinin fonunda bunu mükəmməl şəkildə bacarmışdır.

“Vasilyev: - Gülarə ilə münasibətiniz yenə də gözümə birtəhər dəyir... Başa düşmürəm, sizin ulduzunuz niyə bərişmır?”

Elmar: - Bunun tarixi uzundur, İvan Sergeyeviç.

Vasilyev: - Ola bilər...Cavanlıq coşqun bir bahar romanıdır. Səhifələdikcə, birbirindən qəribə mənzərələrə rast gəliрсən. (49, 2c, s89)

Bu dialoqda başdan-başə novatorluq xüsusiyyəti daşıyır. “Gözümə dəymək” frazeoloji birləşməsinin arasına birtəhər leksik vahidi daxil olmuşdur ki, bu da sırf xalq danışığı üslubunun xüsusiyyətidir. Vasilyev obrazı tamamilə məişət dilində danışır və bu obrazın dilinə xüsusi ahəngdarlıq qatır. Digər fərqlilik isə “ulduzunuz niyə bərişmır” ifadəsi “niyə ulduzunuz bərişmır” şəklində yox “ulduzunuz niyə bərişmır” şəklində istifadə olunmasıdır. Əgər birinci halda istifadə olunsaydı bu sadəcə adi sualdan ibarət olardı, lakin ikinci şəkildə istifadə olunması bədii sual yaratmışdır. Bu da yazıçının frazeoloji birləşmələrin hər cür imkanlarından istifadə etməsini göstərir. Ən unikal məsələ isə yazıçının yeni məcazi mənalı hikmətli sözdən istifadə etməsidir. “Cavanlıq coşqun bir bahar romanıdır” cümləsi yeni aforizm xüsusiyyətini daşıyır.

Göründüyü kimi yazıçı atalar sözlərinin həm linqvistik, həm də üslubi imkanlarından kifayət qədər istifadə etmişdir. Çünki o bu ifadələrdən istifadə edərək real həyata münasibət bildirmişdir. “Atalar sözləri və məsəllər mənacə öyüd, ibrət, əxlaq, tərbiyə səciyyəli olur. Müəyyən bir hədəfə işarətmə xüsusiyyəti bunlarda qabarıqdır” [17, s.215-216]

“ Nərmin: - Əlisi dəli, vəlisi dəli qırılmışın hamısı dəli [9, c.1., s.67]

Ədib burada xalq deyimindən istifadə etmişdir və bu əsərə bədii ritm gətirmişdir. Yəni, yuxarıdakılar onu göstərir ki, dramaturq frazeoloji birləşmələrdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Bu məqsədlər fərdi, şəxsi, ictimai, bəzəndə siyasi

ola bilir. Yazıçı linqvistik vahidi çox böyük ustalıqla, əsərin məzmununa uyğunlaşdıraraq istifadə etmişdir.

“Babadayı: (daxil olur) – Salam... Nə olub müdir yoldaş, qanın qaradır

Vasilyev: - Dünənki müşavirədə müdirimizə yaman döşədilər, Babadayı...

Babadayı: - Nə olar, “İgidin başı qalda gərək”. Necə deyirlər, “Dəmir döyüldükcə saflaşar, amma şüşə bir zərbədə toz olar. [10, c.2, s57]

Bu nümunədə “qanın qaradır” məcazi mənada işlənmiş, epitet funksiyasını daşıyır. “Yaman döşəmək” ifadəsi isə metafor funksiyasında çıxış etmişdir. Lakin burada ən maraqlı dil hadisəsi atalar sözlərinin dialoqda işlənməsidir. “İgidin başı qalda gərək” atalar sözü istifadə olunmuşdur ki, bu da dialoqun emosionallığını artırmışdır. Babadayının nitqində olan hiss və həyəcan “Dəmir döyüldükcə saflaşar, amma şüşə bir zərbədə toz olar” ibrətamiz fikri ilə daha da qabarıqlaşır. Burada obraz sırf şəxsi hadisəsini xüsusi emosionallıqla ifadə etmiş, frazeologiyanın köməyi ilə onu daha da artırmışdır.

“Səlim: - Nə olar. “Hər igidin bir eybi var deyirlər”... Yaxşı, mən gedim trestdəki işlərimi qurtarım, sağ olun.

Gülərə: - “Hər igidin bir eybi var”, amma mən istərdim ki, igid eyibsiz olsun! [10, c.2, s62]

Bu dialoqda isə yazıçı frazeoloji birləşməni həm bədii ifadə vasitəsi kimi, həm də ekspressiv şəkildə istifadə etmişdir. İlk olaraq “hər igidin bir eybi var” atalar sözünü dialoqun birinci hissəsində istifadə etmiş, davam olaraq ikinci hissədə də davam etdirmiş, bədii təkrir yaratmış, ifadəliyi artırmışdır. Bundan əlavə yeni ibrətamiz fikir də yaratmış, novatorluq xüsusiyyətini ortaya qoymuşdur. Bu da yazıçının dil vahidlərindən, leksik vahiddən düzgün istifadə etməyini göstərir. Eyni zamanda atalar sözləri və ibrətamiz fikirlər nəticəsində qəhrəmanın ovqatı göstərilmişdir.

Atalar sözləri personajların dilində istifadə olunaraq, obrazların məqsəd, arzu, niyyətlərini bədii şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunan leksik vahiddir. Əsərlərdə üç şəkildə özünü göstərir.

- Dialoqların dilində istifadə olunan frazeoloji atalar sözləri, hikmətli ifadələr.

Bu cür istifadə olunan frazeoloji birləşmələr kommunikasiya əlaqəsi yaratmaqdan əlavə, onları daha da dəqiqləşdirir. Spesifikləşdirmə xüsusiyyəti daşıyan bu cür idiomlar əsərlərin emotiv xüsusiyyətini iki qat artırır. Bu da linqvistikanın bədii ədəbiyyatda rolunu bir daha göstərir.

- Monoloqlarda istifadə olunan frazeoloji atalar sözləri, hikmətli ifadələr.

Monoloqlar bildiyimiz kimi obrazların təklidə istifadə olunan cümlələrdir. Monoloqların əsas xüsusiyyətləri obrazların daxili aləmini açmaqdır. Bu da frazeoloji birləşmələrlə demək olar ki, eyni xüsusiyyət daşıyır. Çünki frazeoloji birləşmələrində əsas xüsusiyyətlərindən biri də obrazın daxili aləmini açmaqdan ibarətdir. Monoloqlarda frazeoloji xarakter daşıyan atalar sözlərinin istifadə olunması bu halda təsadüfi hal deyil, hətta yerində istifadə olunan leksik ifadələrdir.

“Cəfər: - Vallah, nə deyim, xanım. Hə...bir də görürsən ki, neçə gündü düşmən səni üzük qaşı kimi alıb ortaya, yaralı yoldaşın da böyründə uzanıb, “su” deyə-deyə zarıyır...Su quyusu da qalıb onun əlində.

Sürəyya: - O.. kimdi?

Cəfər: - Düşmən də... Hə, nağıllarda yəqin eşitmişiniz də. Üçbaşı əjdaha yatıb bulağın başında...yaxına gedərsən, səni çəkər kamına, getməzsən, yoldaşın susuzluqdan yanar... Adamın ürəyi tab gətirmir. Necə də gətirsin? Bəs, yoldaş yoldaşına nə gündə lazım olar... Gərək ona su gətirəsən, ya yox?

Sürəyya: - Əsl iş də elə burasındadı də...Oğul istər ki, bura

da Məlikməmməd kimi qılıncını çəkib düşsün əjdahanın üstünə... [8, c.2, s.39].

2.3. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri

İlyas Əfəndiyevin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin tək-cə məcazlığına yox, eyni zamanda məntiqi fikrinə, cümlədə işlənmə məqamına da diqqət yetirmişdir. Onun yaradıcılığında frazeoloji birləşmələri semantikasına da vacib şərtlərdəndir. Məlum məsələdir ki, frazeoloji vahidlər müəyyən obraz, hadisə ilə əlaqəyə girərək fərqli mənə çaları ifadə edir. İlk olaraq personajların dilində söz ilə hərəkət müəyyən vəhdətdə götürülür, bu da frazeoloji birləşmələrin semantikasını ortaya qoyur.

“Bədii ədəbiyyatın birinci ünsürü, bilavasitə predmeti olan söz dil işarələri sistemində xüsusi yer tutur. Elmi-bədii fikrin təzahürü sözlərdən başlayır. Funksiya dairəsinin genişliyi, universal xarakteri ilə bir çox cəhətdən semasioloji qiymətə malik olan söz adlandırma, məlumat vermə, ümumiləşdirmə, danışanın və dinləyənin münasibətini, hisslərini ifadə etmək qüdrətinə malikdir” [24, s.61].

Nitq personajların xarakterlərini ortaya qoymaq üçün semantik vahiddir. Əgər frazeoloji birləşmənin semantik mənası dəyişərsə bu zaman dialoqun, obrazın da xarakter xüsusiyyəti də dəyişir. Bu tamamilə frazeoloji birləşmənin yaratdığı ümumi nəticəsidir.

“Söz gerçəkliyə aiddir, onu əks etdirir, öz mənasını təcrid olunmuş, həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış şəkildə yox, onunla sıx əlaqədə, dilin semantik strukturunu yaradan bütün mənə sistemi vasitəsilə ifadə edir. Həmin mənanın ictimai cəhətdən dərk edilməsini ümumiləşdirir və birləşdirir” [17, s.119].

Leksik vahid və onun mənası məsələsi İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında həmişə özünü bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Frazeoloji birləşmənin semantikasına isə əsərlərinə əsas istiqamət verən linqvistik hadisələrdəndir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin necə və nə cür istifadə olunması sırf onun semantikasından aslı olaraq qalır. Semantika üslubu formalaşdırır, üslub isə bədii əsəri formalaşdırır. Bu cür qarşılıqlı əlaqə əsərin psixoloji ruhunu qabardır. Bununla

belə əsərlərin əsas məsələsi obrazların, digəri isə obrazların dilidir. Deməli semantika da birbaşa obrazların dili ilə əlaqələndirilir. Məişət üslubunda istifadə olunan frazeoloji birləşmənin mənası bədii üslubda fərqli mənada istifadə oluna bilər. Çünki üslub sırf leksik vahidlə yox onun semantikasını ilə bağlıdır. Kinayə, emosionallıq, hiss-həyəcan, gərginlik, kədər və bu kimi insani keyfiyyətlər nitqdə, dildə təzahür olunur. Bu təzahür də semantikanın başlıca xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət isə onu üslubla yaxınlaşdırır. Deməli üslub, dil, nitq üçlüsü həmişə qarşılıqlı olduğu kimi semantik göstəricidə də bu vəziyyətdə olur. Bəs bu semantik göstərici nədir və onu necə təyin etmək olur? Semantika obrazın dilində istifadə olunan leksik vahidin, frazeoloji birləşmələrin və ya hər hansı bir linqvistik vahidin, məfhumun mənasının bu və ya digər mənada istifadə olunmasını göstərir. Məsələn “səs vermək” frazeoloji birləşməsi vəziyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər. Beləki, siyasi məqsədlə istifadə oluna bilər ki, hər hansı dövlət məmurunu seçmək məqsədilə istifadə oluna bilər, yaxud da, ehtiyacı olan birinin vəziyyətini başa düşüb, ona kömək etmək məqsədilə istifadə oluna bilər. Deməli semantika vəziyyətə uyğun olaraq dəyişir, ifadə olunur. Məfhum anlayışı nə qədər dar mənada dırsa, semantika bir o qədər geniş mənada dır. Frazeoloji birləşmənin də semantic xüsusiyyəti İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır.

“ Dilşad: (Xosrov Atayevə).- Mən sənə əkdiklərinə biçirdim. Əgər Şahsuvarov, Sadıqov sənə qapını tanımaya layiq deyildirlərsə, niyə hərəsini oturdurdun bir idarənin başında?” [8, s.63].

Dialogda “əkdiklərinə biçirdim” frazeoloji birləşməsi istifadə olunmuşdur. Bu ifadə iki mənada – həm məcazi, həm də həqiqi mənada işlənmişdir. Birinci mənə odur ki, etdiklərinə qarşılığını görürəm (bu həm mənfi, həm də müsbət mənada ola bilər), digəri isə bilinən həqiqi mənada, yəni, nəyisə əkib biçmək mənasında istifadə oluna bilər. Bu dialog isə hadisədən, obrazın xarakterindən aslıdır. Bu aslılıq isə frazeoloji birləşmənin yönünü istiqamətləndirir, onun həqiqi, yoxsa məcazi mənada olduğunu göstərir. Yenə də eyni hadisə baş verir. Nitq dilin təzahürüdür, dil də nitqi inkişaf etdirir. Ümumi məsələ isə obrazın danışıqlı ilə onun

emosiyalarının qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu əlaqənin fonunda da semantika birmənalı şəkildə inkişaf edir və bu inkişaf həm dilçiliyin vasitələrini, həm də bədii üslubu müsbət yöndə istiqamətlənməsinə şərait yaradır. Semantika İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında bir növ zəmin xarakteri daşıyır. Bu elə xarakterdir ki, İlyas Əfəndiyevin yazıçılıq xüsusiyyətini ərsə çıxardır, onu dilçiliyə bir növ aslı vəziyyətə salır.

“Sözün ifadə etdiyi anlayış onun dildəki real, nominativ mənasından çıxıb bilər, söz fərdin düşüncə tərzinə müvafiq mənalana bilər. Başqa cür desək, sözün mənasını fərd özü müəyyənləşdirir. “Bu sözü kim necə başa düşür” məsələsi onu maraqlandırmır; başlıca cəhət məfhumu onun özünün necə dərk etməsi, müvafiq anlayışa onun nə münasibət bəsləməsidir. Deməli, ümumxalq dilindəki nominativ mənasından “məhrum” edilərək, fərdin ictimai xasiyyətinə uyğun məzmunla yüklənir” [16, s.45].

Söz ictimai hadisə olmaqla yanaşı, bədii üslubun ən əsas göstəricisidir. Leksik vahid də frazeoloji birləşmənin komponenti olaraq bədii üslubu daha da ifadəli edir.

“Bədii əsərin dil vasitələri ilə əks etdirilən məzmunu özlüyündə linqvistik tədqiqatın predmeti deyildir. Dil tədqiqatçısını daha çox bu məzmunu ifadə etmək üsulları və ya ifadə vasitələrinin ifadə olunan məzmunla münasibəti maraqlandırır” [32, s.91].

Əsərin məzmunu tədqiqat obyektinə olmasa da onun təhlilində çox əsaslı rol oynayır. Lakin məzmunla leksik vahid həmişə vəhdət təşkil etmişdir. Bu vəhdəti isə biz yalnız bədii ədəbiyyatda görə bilirik, çünki bu bədii üslubun əsas xüsusiyyətidir. Əsərlərdəki replikalar isə semantikanın göstəricisi vasitəsi rolunu oynayır.

Tofiq: - Doğrudanmı, mən aldanmışam?.. Doğrudanmı, sən onun xəyalından heç bir zaman ayrılı bilməyəcəksən? [10 c.2 , s.29].

“Ayrıla bilməyəcəksən” frazeoloji birləşməsi ilk baxışdan həqiqi mənada olan feili birləşmə təəssüratını bağışlayır. Sanki iki insanın ayrılmasından danışılmış kimi bir ovqat yaradır. Lakin dialoqun əvvəlinə bir qədər qayıtdıq da xəyal sözü tamamilə məsələnin məğzini dəyişir. Burda da təhlilə semantikanın köməyi gəlib çatır. Artıq birləşmə məcazilik daşıyır, məcazi söz birləşməsi isə frazeologizmin xüsusiyyətidir. Deməli ilk baxışdan görünən ifadə, tamam başqa mənəni ifadə edə bilmiş. Bu da semantik üslubi çalarların xüsusiyyətidir.

“Bədii əsərdəki hadisələr, xarakterlər, obrazlar müxtəlif olduğu kimi, onun dilinin lüğəti də zəngin və tükənməz olur. Çünki hər bir hadisəni, xarakteri və vəziyyəti ifadə etmək üçün ən dəqiq və ifadəli sözləri seçmək lazımdır. Bu zaman dilin tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə imkanları və qüdrəti meydana çıxır” [28, s.15]

Xarakter bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətidir, xarakter dili isə dilçiliyin. Semantika isə bu ikisinin arasında dayanan bir nöqtədir ki, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında bundan kifayət qədər geniş, məntiqli və obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Məhz bu xüsusiyyətlər yazıçının əsərlərini araşdırmaq üçün əsas səbəbdir və bu səbəb sırf dilçiliyin xarakteridir. Şifahi ədəbiyyat yazılı ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, dilçilik də bir o qədər yazılı ədəbiyyata təsir edir.

“İlyas Əfəndiyev dramlarındakı personajlar biri-birini tanıdır, replikalarda müəyyən məlumatlar verilir, personajın müfəssəl ədəbi-bədii portreti yaradılır. Süjetin davamında da personajın xarakterik xüsusiyyətləri açılır. Nitq bu gedişdə başlıca rol oynayır. Personajı tək-cə kənardakılar yox, öz nitqi, öz davranış və hərəkəti də təqdim edir. Bu nitqi bədii mətnlərin xüsusiyyətlərindən əsərlər yazmış tədqiqatçılar xarakteroloji məxsusi nitq adlandırırlar” [25, s.3].

İlyas Əfəndiyev obrazlarına bədii cəhətdən çox mənə yükləmişdir və elə bu mənə nəticəsində onun personajlarının dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən qəhrəman frazeoloji vahidin köməyi ilə dünyəvi, ictimai problemə toxunur. Bəzən isə əksinə sırf şəxsi problemlərini ifadə edərək obrazı fərdiləşdirir. Hər iki halda

obrazın dili frazeoloji birləşmələrlə zəngin olur və bu zənginlik linqvistik cəhətdən təhlil olunmalıdır.

“Personaj nitqi bədii əsərin ən zəngin nitq növü olmaq etibarilə nəqli, sual, nida və əmr cümlələri şəklində qurulur. Bu nitq monoloq, dialoq və poliloqdur, əsərdə personajın və ya personajların daxili və xarici nitqini əks etdirir, onların ətraf mühitə, ətrafda cərəyan edən hadisələrə və bir-birinə münasibətlərini açıb göstərir” [25, s.11].

Yazıçının demək olar ki, bütün dialoqlarında frazeoloji vahidlər mövcudur. Bunların hamısının semantik cəhətdən təhlilə ehtiyac duyulur, çünki semantik cəhət frazeologizmin özəyidir.

“Turac: - Nə barədə. (Yenə də hirslənir) Gözünü yolda qoyub getdiyi bir qız barədə!..” [10, c.2, s.118]

Uğur: - Canım, siz mənim başıma nə iş gətirirsiniz? (Həyəcanlı çıxır)” [10, c.2, s.120]

Nəcəf: - Sən elə bilirsən camaat öz xeyir-şərini başa düşmədi? Dayan, başlarına bir oyun açsın ki, yüz il dadı damaqlarından getməsin “[10, c.2, s.121].

Yaxşı, bircə məni başa sal görüm, mədəniyyət sarayı bizim nəyimizə lazımdır? [10, c.2, s.121]

Nəcəf: - Başımız kəsildi. Qulu. Sən öləsən, dərimizə saman təpəcək [10, c.2, s.123]

Alxan: - Rəhmətlik həmişə deyərdi: “Alxan, bu sənətdən əl çəkmə, səndə böyük qabiliyyət var” [10, c.2, s.129]

Alı kişi: - Yala deyirəm? O qədər dünyagirsən ki, gözün doymur...[10, c.2, s.129].

Birinci nümunədə “gözünü yolda qoyub” ifadəsi frazeoloji birləşmədir. Bu frazeoloji birləşmənin semantikasında elə məcazilik dayanır. İntizarda qalmaq

ifadəsi ilə sinonimlik təşkil edir ki, bu da özü sinonim frazeoloji birləşməsidir və hər ikisi feili frazeoloji birləşmədir.

İkinci nümunədə isə “başına nə iş gətirirsiniz” frazeoloji birləşməsi istifadə olunmuşdur. Lakin bu birinci nümunədən bir qədər fərqlənir. Çünki bu frazeoloji birləşmə həm müsbət, həm də mənfi mənada işlədilir. Belə ki, müsbət mənada başına yaxşı hadisənin baş verməsini göstərir, mənfi mənada isə başına pis bir hadisənin gəlməsini bildirmək olar. Təbii ki, burda da obrazın dili, emosiyaları lazım gəlir və bu da semantika ilə bədii üslubun qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Üçüncü nümunədə isə tamamilə frazeoloji birləşmələrin zənginliyi ilə mövcuddur. “Camaat öz xeyir-şərini başa düşmədi”, “başlarına bir oyun açsın”, “dadı damaqlarından getməsin” ifadələri frazeoloji birləşmələrdir. Birinci nümunə başa düşmək sadəcə bir mənada – anlamaq mənasında istifadə olunur. Bu o deməkdir ki, bu ifadənin bir semantic mənası vardır. Oyun açmaq ifadəsi həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilə bilən söz birləşməsidir. Üçüncü nümunənin semantikasi isə daha maraqlı və üslubidir. Dadı damaqlarından getməsin ifadəsi həm həqiqi mənada cümlə şəklində, həm də məcazi mənada frazeoloji birləşmə şəklində istifadə olunur.

- “təkmənalı frazeoloji vahid əvvəlki mənasından əlavə olaraq yeni bir mənə qazanır;
- çoxvariantlı frazeoloji vahidlərin variantlarından biri omonimləşir;
- bir sıra frazeoloji vahidlərin omonim mənası kalka yolu ilə alınan frazeoloji vahidlərin mənası hesabına yaranır” [3, s.160-162].

Frazeoloji birləşmələrin semantikasi hər baxımdan maraqlı və geniş mövzudur. Semantika təkcə mənə demək deyil. Semantika eyni zamanda hansı leksik vahidin harada, nə cür istifadəsi olunması deməkdir və eyni hadisələr frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Daha çox frazeoloji birləşmələrə aiddir desək, daha doğru hesab olunur. Çünki, frazeoloji birləşmə səhv bir yerdə, yanlış bir mənada istifadə

olunsa o zaman öz məcaziliyini itirər. Çünki frazeoloji birləşmələr hazır şəkildə olur, dəyişməz şəkildə qalır yalnız sinonimi ilə əvəz oluna bilər. Sinonimlik də frazeologizmin semantikasının əsaslığını göstərir.

“Sinonim ifadələr dedikdə, üslubi boyasına, leksik tərkibinə görə fərqlənən və mənaca bir-birinə yaxın olan müstəqil ifadələr nəzərdə tutulur” [27, s.172].

Sinonimlik əsərə xüsusi ifadə qatır, frazeoloji sinonim isə iki qat canlılıq qatır.

“Frazeoloji variant daxili qrammatik dəyişikliyə uğramış və ya sinonimlə əvəz olunmuş komponentdən ibarət frazeoloji ifadədir” [30, s.4].

Semantika sinonimlərdə də özünü rahat bir şəkildə göstərir və ifadə edə bilər. Ümumilikdə sinonimlərin semantikasi daha bəsit görünsədə, əslində mürəkkəb və qəliz məsələdir. Çünki bir sözü onun yaxınmənalı leksik vahidi ilə əvəz etdik də həmişə müsbət nəticə vermir. Çünki bu bəzən obrazın dilinə uyğunlaşmır, bəzən digər komponentə uyğunlaşmır, bəzən isə ümumi mənaya uyğunlaşmır. Bütün bunlar nəzərə alınmalıdır ki, sinonim frazeoloji birləşmələr yarana bilsin. İlyas Əfəndiyev də bu cəhətdən öz məharətini göstərmişdir.

“ Ballı: - Elin ağzını bağlamaq olmaz, bala [10, c.2, s.134].

Uğur: - Camaatın ağzını necə bağlayaq, nə deyərlər? [10, c.2, s.143].

Gözləri eyzən yol çəkir... Gözlərindən yol çəkənə oxşayır [7, s.92].

Bu üç nümunədə eyni ifadələr mətn daxilində sinonimlik yaratmışdır. Semantik cəhətdən də bu cür sinonimlər yaranması normal və təbii haldır.

NƏTİCƏ

Frazeoloji birləşmələrin semantik-üslubi xüsusiyyətləri (İlyas Əfəndiyevin əsərləri əsasında) adlı tədqiqat işində ümumiləşdirmələri aşağıdakı kimidir.

1. Azərbaycan bədii dilinin inkişafında İlyas Əfəndiyevin əsərləri xüsusi rol oynayır. Onun əsərlərində olan novatorluq xüsusiyyətləri, yeni mövzular bədii dilin istiqamətləsində, şaxələnməsində müstəsna hal oynamışdır. Yazıçı əsərlərində xalq danışığı, məişət, bədii üsluba yer vermiş və bu üslubları real həyat hadisələri ilə əlaqələndirmiş, əsərlərin canlılığını ifadəliyini artırmışdır. Yazıçının əsərlərinin linqvistik cəhətdən təhlili həmişə aktual və önəmli məsələlərdən olmuşdur. Çünki yazıçının üslub xüsusiyyətlərində sadəlilkə mürəkkəblik vəhdət təşkil edir və bu vəhdətin bir qolu bədi ədəbiyyatın, digər qolu isə linqvistikanın təhlilinə ehtiyac duyur.

2. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı leksik, semantik, üslubi cəhətdən səciyyələndirən əsas xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr istər obrazların dilində, istərsə də yazıçının dilində xüsusi leksik əhəmiyyət daşıyır. Bu əhəmiyyət o qədər unikaldir ki, bütün hadisələr sanki frazeoloji birləşmələrin fonunda baş verir. Buna görə yazıçının əsərlərində dialoqlar təhlil olunmuş, buradakı frazeologizmlərin semantik, üslubi, linqvistik xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

3. Yazıçı frazeoloji birləşmələrdən həm arqo və jarqo kimi, həm bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi, həm də bədii sual kimi istifadə etmişdir. Bu da yazıçının üslubunun və frazeoloji birləşmələrin bədii xüsusiyyətinin genişliyini göstərən əsas vasitədir. Yazıçı dialoqlarında, obrazların dilində frazeologizmləri üslubi cəhətdən dəqiq istifadə etmiş, onu obrazın dilinə, əsərin mövzusunə uyğunlaşdırmışdır.

4. İlyas Əfəndiyev frazeologizmin bir qolu olan atalar sözləri və məsəllərdən nəsihət və ironiya xarakterli istifadə etmiş, personajların daxili aləmini, psixoloji

ovqatını onun köməyilə aydınlatmışdır. Bu zaman İlyas Əfəndiyev atalar sözü və məsəllərdən tək-cə linqvistik vahid kimi istifadə etməmiş, onun üslubi imkanlarından geniş şəkildə yararlanmış, obrazlarının dilinə uyğunlaşdırmış, onun köməyi ilə personajların daxili aləmini, psixoloji ovqatını, mənfi və ya müsbət keyfiyyətlərini açıb ortaya qoymuşdur.

5. Frazeoloji birləşmələrin vasitəsilə məcazlıq, alleqoriya, tipikləşdirmə xəlqilik kimi prinsipləri dialoqlarda istifadə etmişdir. Bəzən mətnaltı mənə üçün, bəzən müəyyən tipikləşdirmə üçün, ümumən məcazlılıq, çoxmənəlilik, ikili fikir yaratmaq üçün frazeoloji birləşmə ən əsas köməkçi vasitələrdən olmuşdur.

6. Ədib frazeoloji birləşmələri yeri gəldikcə antonim kimi istifadə edib bədii təzad yaratmış, yeri gəldikcə dialoqların strukturunda təkrarlayıb, bədii təkrir yaratmışdır. Bununla da emosionallıq, bədii çalarlıq yaratmışdır. Bəzən də sinonim kimi istifadə edib dialoqlar arasında kompleks əlaqə qurmuşdur. Yazıçı hətta bəzən frazeoloji birləşmədən bədii sual kimi də istifadə etmişdir.

7. İlyas Əfəndiyev əsərlərində frazeoloji birləşmələri intensiv şəkildə istifadə etməklə obrazlı nitq yaratmış, beləliklə, yazıçılıq üslubunu sabit söz birləşmələrinin köməyi ilə yaratmışdır. Dialoqlarında geniş şəkildə frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməklə obrazların dəqiq nitqini formalaşdırmış, çatdırmaq istədiyi fikri frazeologizmin köməyi ilə çatdırmışdır.

8. Mətnaltı mənalar, simvolik ifadələr, sarkazmlar əsərdə istifadə olunan frazeologizmlərin başlıca xüsusiyyəti olmuşdur. Yazıçı bəzən öz üslubunda, bəzən də obrazların üslubunda bu xüsusiyyətlərdən istifadə edib, əsərə də daha spesifiklik və orjinallıq qatmışdır.

9. Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə o dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə toxuna bilmiş, bəzən kəskin, bəzən səthi şəkildə tənqid etmişdir. İctimai-siyasi hadisələri

tənqid edərkən üstüörtülü şəkildə etmiş və bunu frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə bacarmışdır.

10. Dialoqlarda xüsusən frazeoloji birləşmələrinin istifadə olunması geniş şəkildə özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi yazıçının ifadə etmək istədiyi fikri daha dəqiq, dolayısız yolla, birbaşa və bilvasitə şəkildə oxucuya çatdırmaq, obrazın daxili aləmi ilə onun nitqini qarşılıqlı vəhdətdə vermiş və bunun köməyi ilə əsərə müəyyən canlılıq, ifadəlik, obrazlılıq kimi xüsusiyyətləri yaratmışdır.

11. Təkcə dialoqlarında yox, monoloqlarında da frazeoloji birləşmələrindən istifadə etmiş, onların həmin situasiyadakı ovqatını göstərmiş, obrazın mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır. Frazeoloji bu cəhətdən bədii əsərlərə geniş istiqamət vermişdir. Bu istiqamət əsərin ümumi məğzinə toxunmur, hətta onu genişləndirir. Obrazların monoloqlarında olan frazeoloji birləşmə personajı tipikləşdirir, onun dilinə xəlqilik və xüsusi lakoniklik gətirmişdir.

12. Frazeoloji birləşmələr əsərlərdə obrazların xarakterini açmağa, onların daxili aləmini üzə çıxarmağa kömək edən əsas vasitədir. Frazeologizm təkcə obrazların yox cəmiyyətin də problemlərini aşkara çıxarmaq əsas vasitədir. Bu vasitəni frazeoloji birləşmənin köməyi ilə İlyas Əfəndiyev mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir.

13. Yazıçının əsərlərində olan frazeoloji birləşmələri müqayisə, diskurs, müşahidə təhlili üsulları ilə tədqiq etmək, onların yaradıcılıq və üslubi meyarını təhlil edilmişdir. Frazeoloji birləşmənin aktual üzvlənməsinə, funksional obrazlarda işlənmə məqamına və tezliyinə tədqiqatda yer verilmişdir.

14. Tədqiqat onu göstərir ki, İlyas Əfəndiyev həm linqvistik, həm üslubi xüsusiyyətləri geniş olan bir yazıçıdır. İstər frazeoloji birləşmələr, istərsə də digər linqvistik vahidlərin köməyi ilə mükəmməl, sistemli və strukturu dəqiq olan əsərlər, bədii mətnlər yaratmışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bədii ədəbiyyatla linqvistika h mi e sıx v  əhatəli  ekild  qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Birinin inkişafı digərinin də inkişafına təkan vermişdir. Xüsusən İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında frazeologizmlər təkcə leksik vahid deyil, onlar bir növ dinamikadır ki, obrazların əsas x susiy tl rini ifadə edir. Nəticə etibarilə, İlyas Əfəndiyev s z  və onun yaratdığı mənaya çox önəm vermiş, bunu əsərlərində çox geniş və qüsursuz  ekild  istifadə etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasova, N. C.Cabbarlı pyeslərinin leksikası. // - Filologiya elmləri doktoru...dissertasiyanın avtoreferatı // -Bakı, 1974- 48s.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (Oçerklər) // - Bakı: Elm, - 1970, - 356s
3. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları // H.A.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978.– 174 s.
4. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları // H.A.Bayramov, - Bakı: Maarif, - 1978 – 176s.
5. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. // Bakı: - “ Şərq-Qərb”, 2007, 192 s
6. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962,
7. Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman // İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, -1989 – 533s.
8. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri [3 cilddə] // - İlyas Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, - c.2. – 2005 – 336s.
9. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] // İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, - c.1. – 1964 – 371s.
10. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cilddə] // İ.Əfəndiyev: - Bakı: Yazıçı, - c.2. – 1984. -359s.

11. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, s. 91.
12. Əliyev K.Y. Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri.
13. Əliyeva S.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2012,
14. Əlizadə, S. Füzuli dilinin frazeologiyası haqqında // Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri, - Bakı: BDU, -1990, - s10-11
15. Hacıyev, T.İ. Satira dili // - Bakı: ADU, - 1975. – 177s.
16. Hacıyev, T.İ. Satirik nitqdə jarqonun ifşaçılığı // - Bakı: ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, - 1968, №6, - s45-49
17. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası // H.Həsənov. – Bakı: Maarif, - 1988. – 308.
18. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəb üçün dərslik), Bakı: Maarif, 2003, s. 258.
19. Həsənov, Q.M. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi //– Bakı: Maarif, – 1981. – 259 s.
20. Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. Almatı: Ulağat, 2013
21. Hüseynov, H. Mir Cəlal: aforizmlər, antroponimlər // H.Hüseynova – Bakı: Elm, - 2009 -124s.
22. Hüseynova Ş.İ. Danışığ dilində frazeoloji vahidlərin rolu.//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2012, s. 100-103
23. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. // Bakı: - “Nurlan”nəşriyyatı, 2008, 442s

24. Kazımov, Q. Komik – bədii vasitələr // Q.Kazımov. – Bakı: Yazıçı – 1983 – 188s.
25. Məmmədova, Z. Bədii mətndə xarakteroloji nitq // - Z.Məmmədova. – Bakı: Elm, - 2008 – 188s.
26. Namazova, F.K. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında məcazlar // - Bakı: Terminologiya məsələləri, 2011. №1- s105-115.
27. Rəhimzadə N.R.Sinonim idiomatik ifadələr və onların variantları haqqında // Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, - Bakı: Azərbaycan SSREA nəşr – 1969, s 172- 181.
28. Salahova, A. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında poetikası // - A.Salahova – Bakı: Yazıçı, -1984. – 136s.

Rus dilində

29. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии // Н.Н. Амосова. – Москва: –1963, – 208 с.
30. Бертагаев, Т.А. О синонимии фразеологических словосочетаний в современном русском языке / Т.А.Бертагаев, В.И.Зимин // – Москва: Русский язык в школе, – 1960. № 3, – с. 4-9
31. Виноградов, В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В.В.Виноградов. – Москва: Наука, – 1975. – 560 с.
32. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В.Виноградов.– Москва: Гослитиздат, – 1959. – 655 с.
33. Рудяков, Н.А. Основы стилистического анализа художественного произведения / Н.А.Рудякова. – Кишинев: Штиница, – 1972. – 179 с.

34. Сассюр, Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Сассюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, –1999. –432с.
35. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Изд.-во. «Литературы на иностранных языках», 1956
36. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (опыт изучения фразеологических единиц по окружению) // М.Т.Тагиев. – Баку: Маариф, – 1966. – 252 с.
37. Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: Изд.-во «Высшая школа»,1969
38. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка // Н.М. Шанский. – Москва: Ливроком, – 2012. – 266 с.

İngilis dilində

39. Guliyeva K. Different Approaches to the Objects of Phraseology in Linguistics. Vol. 6, No. 4, 2016.
40. Phraseological Units in Literary Discourse: Implications for teaching and learning Anita Naciscione. Latvian Academy of Culture, Riga, Latvia.

İstifadə edilmiş internet resursları

41. <https://dilimizvarligimiz.az/bir-adam-yol-gedir-bizd%C9%99n-qabaqda-seir1%>
42. <https://manera.az/edebiyyat/4588-elim-e-line-oyretme-bele-5-en-meshhur-sevgi-sheiri.html>

43. <https://modern.az/az/news/122622/unutmayaq-hemise-muumlasir-sair-nebi-xez-ri>

44. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti/?l=az>

